

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет
Кафедра української літератури імені акад. Михайла Возняка

**ОБРАЗ ІСТОРІЇ В ЖАНРОВІЙ СВІДОМОСТІ ЛІТЕРАТУРИ
ОРНАМЕНТАЛЬНОГО СТИЛЮ**

Магістерська робота
студентки II курсу
спеціальності «Філологія»
(українська мова і література)
Матківської Вікторії Андріївни

Науковий керівник –
доц. Федорак Н. Л.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. ПОНЯТТЯ ОРНАМЕНТАЛЬНОГО СТИЛЮ, ЖАНРОВОЇ СВІДОМОСТІ, ОБРАЗУ ІСТОРІЇ	9
1. 1. Орнаментальний стиль як інструмент для відображення минулого	9
1. 2. Жанрова свідомість як підгрунття відображення історичних подій.	12
1. 3. Важливість образу історії в середньовічній літературі.....	15
Розділ 2. ПАТЕРИКОВА ПРОВІДЕНЦІЙНІСТЬ. СЛОВА БОЖІ, НАПИСАНІ ЧЕРЕЗ ЛЮДЕЙ	17
Розділ 3. НЕЩАСЛИВИЙ ПОХІД КНЯЗЯ ІГОРЯ (ЗА ДВОМА ДЖЕРЕЛАМИ)	36
3. 1. Героїчна ліро-епічна версія «Слова о полку Ігоревім».....	36
3. 2. Візія подій у Київському літописі	40
Розділ 4. ПЕРІОДИ РОЗБРАТУ І ХИТКОЇ ЗЛАГОДИ (ЗА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИМ І КИЇВСЬКИМ ЛІТОПИСАМИ).....	46
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	67

ВСТУП

Сучасне прочитання творів середньовічної літератури щоразу «сигналізує» про велику відмінність стилю, норм і правил письменництва порівняно з літературою новою та новітньою. Навіть такі «недоторканні» в сучасному розумінні поняття, як основний сюжет чи послідовність і логічність донесення інформації, в середньовічній літературі, з нашого погляду, «розмиваються». Яскравим прикладом є староукраїнські твори XII–XIII ст., написані в орнаментальному стилі (за Дмитром Чижевським¹), де написане часто немовби перестає бути сполучною ланкою між автором і читачем. Як відомо, орнаментальний стиль притаманний літературі Русі XII–XIII ст., і він прийшов на зміну монументалізму. Важливими ознаками орнаментального стилю, за Д. Чижевським, є:

- мінливість і хаотичність орнаментальних прикрас (мозаїчність). Старі твори й авторські відступи стають прикрасами для творів орнаментального стилю, утворюючи так звану літературну «пишність»;
- вільне зміщення часу. Основний сюжет може перемаїнути на опис подій далекого минулого чи минулорічних подій, які не обов'язково будуть релевантними до основної лінії розповіді чи оповіді;
- заплутаність сюжету. Відхилення сюжету, на відміну від творів доби монументалізму, не викликають враження неправильності і втрати логіки. Така нечітка заплутана структура суголосна з авторським задумом;
- символічний світогляд. Події неодмінно мають під собою підґрунтя, якому притаманна певна знаковість, неосяжна з першого погляду;
- стилістична складність. Нагромадження стилістичних прикрас, які іноді формують величезну конструкцію, що закриває собою основну мету автора. Комунікаційна функція стає на друге місце, і, замість того

¹ Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – С. 134–208.

щоби стисло сформулювати свою думку, автор зосереджений на довгому стилістичному реверансі;

- Ідеологічний розвиток. Орнаментальному стилю притаманне формування нового образу християнського ідеалу, звеличення аскетичного способу життя і досягнення духовного просвітлення¹.

У творах орнаментального стилю авторський задум – нелінійний і зміщений зі стандартних для нас відносин читача й автора у площині донесення інформації. Події, які можна було б описати кількома рядками, переростають у брили та масиви тексту, які опісля, подібно до каменепадів в горах, тягнуть за собою нові й нові «брили». Така дивна, зі сучасного погляду риса, привертає підвищену увагу дослідників і щодо форми, і щодо переломлень змісту в «орнаментальному» літературному творі.

Багата тропіка, авторські відступи та побіжні факти створили суміш, якою щедро здобрений кожен твір орнаменталізму. Не даремно поняття «орнаменталізм» походить від слова «орнамент», адже твір орнаментального стилю – це той самий багатобарвний, складний візерунок із тисячами деталей, тільки в літературі. Саме завдяки цим деталям перед нами можуть відкриватися нові сюжетні лінії, розкриватися нюанси знань про звичаї, традиції, вірування, політичну картину та нескінченну кількість подій, про які інакше ми би просто не дізналися.

Певні принципи формування образу історії у творах орнаментального стилю, перетин формально-стильового спрямування тексту зі змістовими історіографічними інтенціями відкривають і філологічну, й історичну перспективу дослідження відповідних джерел. Зокрема, твори орнаментального стилю вивчали, коментували, перекладали такі вчені, як літературознавець Леонід Махновець², мовознавець Дмитро Гринчишин³, історик Микола Котляр¹

¹ Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – С. 134–137.

² Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – XIV+590 с.

³ Гринчишин Д. Київський літопис // Українська мова: енциклопедія / ред. В. Русанівський. – Київ: Українська енциклопедія, 2000. – С. 251; Гринчишин Д. Літописи // Українська мова: енциклопедія / ред. В. Русанівський. – Київ: Українська енциклопедія, 2000. – С. 320–322.

та інші. Дослідження тривають і досі, бо з новим періодом пробудження самосвідомости українців як нації зі старокиївським державницьким корінням почалась і нова хвиля інтересу до нашої літератури та історії, зокрема середньовічної доби.

Цікавим об'єктом дослідження постає твір орнаментального стилю Києво-Печерський патерик – текст давньоруської (давньоукраїнської) аскетичної середньовічної літератури, що вирізняється багатоголоссям і множинністю смислів. Його виникнення утвердило новий унікальний жанр в українській літературі, а сам «Патерик» став джерелом для розуміння та дослідження чернечої традиції Київської Русі, побуту ченців, історії побудови численних монастирів і церков. Найголовніше – він доносить безцінну інформацію про розвиток і становлення Печерського монастиря. Дослідниками цього твору є Володимир Кречотень², владика Ігор Ісіченко³, Петро Білоус⁴, Ольга Коржовська⁵ й інші.

Не менш цікавим об'єктом досліджень залишається «Слово о полку Ігоревім» – визначний твір літератури, який проливає світло на драматичний невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців 1185 року. Слово просякнуте мотивами давньослов'янського фольклору й елементами мітології, що сягає корінням язичництва, і це додає твору літературної та історичної значущости. Досліджень «Слова о полку Ігоревім» надзвичайно багато, з-поміж них, зокрема, студії Володимира Перетця⁶, Л. Махновця⁷, Бориса Яценка¹, В. Німчука².

¹ Котляр М. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – Київ: Ін-т історії України, 1993. – 167 с.; Котляр М. Київський літопис XII століття [Текст]: історичне дослідження. – Київ: [б. в.], 2009. – 316 с.

² Кречотень В. «Золота книга» українського письменного люду // Брус М. Розвиток української мови в XI–XV ст. Хрестоматійна частина. – Ч. II. – Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2017. – С. 127–132.

³ Ісіченко І., Архиеп. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. в Україні. – 2-е вид. – Харків: Акта, 2015. – 248 с.; Ісіченко І. «Києво-Печерський патерик» редакції Йосифа Тризни // Ісіченко І., Архиеп. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Святогорець, 2011. – С. 230–237.

⁴ Білоус П., Білоус О. Києво-Печерський патерик // Білоус П., Білоус О. Українська література XI–XVIII ст.: навч. посіб. для самостійної роботи студента. Київ: ВЦ «Академія», 2010. – С. 89–99.

⁵ Коржовська О. Авторська позиція у Києво-Печерському патерику // Житомирські літературознавчі студії. – 2015. – Вип. 8. – С. 58–69.

⁶ Перетц В. Слово о полку Ігоревім: пам'ятка феодальної України–Руси XII віку: вступ, текст, коментар. – У Києві: 3 друк. Укр. акад. наук, 1926. – IX+351+6 с.

⁷ Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». – Київ: Видавництво при Київському університеті, 1989. – 262 с.

Годі переоцінити значущість і насиченість історичними згадками та відомостями Київського і Галицько-Волинського літописів. Ці літописи – справжні історично-літературні перлини, які містять велику кількість цінних авторських відступів та згадок про цікаві, з наукового погляду, події, викладають біографії важливих історичних постатей. Київський літопис нагадує складне, а іноді навіть хаотичне нашарування різноманітних елементів, а їхня взаємопов'язаність доволі хитка і досі не до кінця з'ясована та досліджена. Цей твір, який усе ще чекає на своє комплексне літературознавче дослідження, ставав об'єктом уваги таких українських науковців, як Д. Чижевський³, М. Котляр⁴, П. Білоус⁵, архиеп. І. Ісіченко⁶. Галицько-волинський літопис ставав предметом зацікавлення багатьох науковців, зокрема Миколи Костомарова⁷, Михайла Грушевського⁸, Антона Генсьорського⁹. Сучасними дослідниками Галицько-Волинського літопису є історики М. Котляр¹⁰ і Олексій Толочко¹¹, літературознавець Назар Федорак¹² та інші.

Властиво, кожен збережений твір орнаментального стилю становить собою унікальний пласт давньоукраїнської літератури. Досліджуючи «орнаментальну» літературу ми, фактично, досліджуємо українську літературну призму, яка проливає світло на культуру українського народу, її розвиток на підґрунті доволі специфічних обставин соціально-історичного та

¹ Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. – Київ: Веселка, 2000. – 254 с.

² «Слово о полку Ігоревім» кінця 80-х років XII ст. за першою публікацією 1800 року // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. – Київ; Житомир: Полісся, 2015. – С. 218.

³ Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – С. 163–177; Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 161–174.

⁴ Котляр М. Київський літопис XII століття [Текст]: історичне дослідження. – Київ: [б. в.], 2009. – 316 с.

⁵ Білоус П. Українська середньовічна література. Монографія. – Житомир: Вид. Євенок О. О., 2015. – 580 с.

⁶ Ісіченко І., Архиеп. Історія української літератури: Середньовіччя. Ренесанс (XI–XVI ст.). – Харків: Точка, 2021. – 639 с.

⁷ Костомаров Н. Лекції по русской истории. Часть первая. Источники русской истории. – Санкт-Петербург, 1861. – 100 с.

⁸ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. XLI. – Львів, 1901. – С. 1–72.

⁹ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання; редакції і редактори. – Київ: Вид. АН УРСР, 1958. – 101 с.

¹⁰ Котляр М. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – Київ: Ін-т історії України, 1993. – 167 с.

¹¹ Толочко О. Замітки з Галицько-Волинського літописання [Текст]. – Київ: Ін-т історії України Нац. акад. наук України, 2005. – 33 с.

¹² Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – 262 с.

культурного буття, на процес взаємодії з найважливішими досягненнями світової культури й літератури. «Орнаментальна» література досить часто вбирала й адаптувала найцінніше зі світового культурного процесу, вона формувалася, збагачуючись змістовно та залишаючись принципово відкритою для вільного викладу думок автора. Формуючи образ історії, вона дала нам змогу проаналізувати численні впливи Візантії на Русь, Руси – на Візантію, взаємодію та сусідство з половцями та з іншими «поганськими» народами, розповіла про трагедії та негаразди минулого. Фактично, «орнаментальну» (як і попередню їй «монументальну») літературу можна вважати збережним писемним джерелом культури українського народу, яке вмістило в себе власне українське, світове та загальнолюдське.

Актуальність дослідження. У надзвичайно складний, трагічний і водночас безпрецедентно героїчний час українського збройного опору московській агресії дедалі більшої актуальності набувають пошук глибинних культурних та історичних сенсів та потреба ретельного дослідження наших першоджерел. Нагально необхідними стають нові перепрочитання й інтерпретації, зокрема, й добре знаних творів орнаментального стилю. У магістерській роботі запропоновано нові спроби аналізу Києво-Печерського патерика, «Слово о полку Ігоревім», Київського та Галицько-Волинського літописів, завдяки чому актуалізовано та частково переосмислено певні пласти цінного агіографічного, провіденційного, побутового й іншого літературного та історичного матеріалу.

Метою дослідження став комплексний аналіз ключових особливостей формування образу історії та художньої картини провіденційности буття у згаданих творах орнаментального стилю.

Відповідно до поставленої мети **завданнями** роботи є:

- виокремити основні ознаки орнаментального стилю;
- розглянути поняття провіденційности і навести приклади виявів цього світоглядного конструкту в аналізованих творах;
- дослідити провіденційні риси Києво-Печерського патерика;

- порівняти опис та осмислення одних і тих самих історичних подій 1185 року у «Слові о полку Ігоревім» і в Київському літописі;
- виявити й охарактеризувати відмінності між Київським і Галицько-Волинським літописами крізь призму аналізу образу історії;
- визначити доцільність і перспективи подальших досліджень образу історії в середньовічній літературі.

Об'єктом дослідження є тексти Києво-Печерського патерика, «Слова о полку Ігоревім», Київського та Галицько-Волинського літопису.

Предмет дослідження – образ історії в жанровій свідомості літератури орнаментального стилю.

Методологічну базу дослідження склали літературознавчі праці Івана Франка, М. Грушевського, В. Перетця, Д. Чижевського, Л. Махновця, П. Білоуса, архиєп. І. Ісіченка, Б. Яценка, Н. Федорака й ін.

Методи дослідження. Для дослідження образу історії у творах орнаментального стилю було використано описовий, формальний, герменевтичний і порівняльно-історичний методи.

Структура кваліфікаційного дослідження. Робота складається зі Вступу, з чотирьох розділів основної частини, які охоплюють п'ять структурних підрозділів, із Висновків та зі Списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи становить 68 сторінок. Бібліографічний перелік використаної літератури та джерел налічує 50 позицій.

Розділ 1. ПОНЯТТЯ ОРНАМЕНТАЛЬНОГО СТИЛЮ, ЖАНРОВОЇ СВІДОМОСТІ, ОБРАЗУ ІСТОРІЇ

1. 1. Орнаментальний стиль як інструмент для відображення минулого.

Прийшовши на початку XII ст. на зміну монументальному, орнаментальний стиль в українській літературі завдяки своїй мозаїчності й строкатості, яка іноді частково, а іноді й повністю перекриває лейтмотив твору, став новим інструментом для відображення минулого. Так звана «пишність» орнаментального стилю, його багата тропіка з численними гіперболами, порівняннями й епітетами дають нам змогу об'ємного сприйняття не лише основних подій, описаних у тому чи тому творі, а й побуту, релігії та політики того часу. Не є рідкісними посилання то на історичні події, що відбулися задовго до основних, про які автор хоче розповісти зараз, то на літературну старовину, яку радше можна було би назвати бувальщиною чи мітом.

Строкатість орнаментального стилю можна порівняти з килимом, у якому кожен клаптик бере участь у формуванні цілісної багатобарвної структури. Не менш цікавою рисою орнаментального стилю є його символічність. Символічний погляд на світ не обмежується самою лише реальністю, а немовби відшукує глибші, заховані від поверхневого погляду, контексти. Порівняння еволюціонують у розвинені символічні картини: війна – загибель молодого цвіту народу, битва – бенкет для воронів і диких звірів, похмура погода – знамення нещастя, весна – відродження всього живого¹. Розуміння подій відувається через розкодування багатой символіки, й іноді символи стають не засобом збагачення літературного твору, а його основою.

Літературні прикраси твору орнаментального стилю можуть формувати вторинну структуру, здатну перекривати безпосередній зміст твору. Згадки про величних предків, знаменитих грізних князів і про походи минулого

¹ Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Нью-Йорк, 1956. – С. 135.

виявляється можливим протиставити дрібній невдалій виправі князя теперішнього. Інколи навіть здається, що стилістичних фігур так багато і вони такі колоритні, що їх використано без певної спланованої і без наміру розповісти щось конкретне. Натомість це дає нам змогу заглибитись у події та описи певних видів діяльності, які би ніколи не з'явилися у творі монументального чи якогось іншого стилю. Прикраси у вигляді постійних епітетів нагадують про народну поезію, гіперболи проливають світло на події минулих часів, а складна й іноді заплутана синтаксична побудова висловлювань змушує уважно вчитуватись у текст.

Також варто зазначити нові риси ідеологічного розвитку, наявні в орнаментальному стилі. Це, зокрема, опис християнського ідеалу й утвердження культу аскетизму. Аскетична ідеологія перестає бути чимось потаємним і екзотичним, вона виходить на умовну «стежку війни» з оточенням гріховного світу¹. Умовна війна між добром і злом триває навіть у середовищі самих монастирів. Аскезу починають змальовувати як найвищий ідеал і найкращий метод звільнення від тілесних кайданів і гріхів, які несуть принади цього світу. На зміну християнському оптимізму монументального стилю перших часів християнізації приходять песимістичні судження про життя, гріх, пекло та про те, як земля хоче струсити зі себе цілий заплямований гріхом рід людський (у проповіді Серапіона Володимирського). Деколи вважають, що такі віяння стали наслідками візантійських впливів, які були однаково сильними і в XI, й у XII ст. Власне, українська література XII ст. продовжувала виростати на основі того самого візантійського матеріалу, що й література XI ст., проте опановувала його значно впевненіше, наслідувала вміліше та більш творчо.

Важливо, що орнаментальний стиль був не тільки мистецьким явищем, а й характерним суспільно-психологічним маркером своєї епохи. Для тогочасних творців орнаментальний стиль був канонічною нормою, яка перетворювалася на інструмент для відображення всього навколо. Фактично, в історіографії орнаментальний стиль завдяки своїй суті: з безліччю авторських відступів,

¹ Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Нью-Йорк, 1956. – С. 148.

згадок зовсім не пов'язаних із основним сюжетом подій та історичних постатей – став певною капсулою часу. Капсулою, що проливає світло на суспільний і політичний устрій, на тодішнє політичне життя й розповідає про численні битви та визначні події Русі. Звичні нам стрункі ряди слів із підручників історії у творців орнаментального стилю подані немовби завуальовано, непрямо.

Іноколи виникає враження, що твори орнаментального стилю – це життєпис, тільки не однієї людини, а цілої країни та вік її історії. Орнаментальні твори постійно тяжіють до того, щоби розповісти нам геть усе: описи поганських родів, згадки про поєдинок, про смерть не тільки князя чи воєводи, а і звичайного (проте для орнаментального стилю визначного) дружинника тощо. Орнаментальний твір бодай побіжно мусить пригадати всі відомі авторові події, байдуже чи мають вони дотичність до основної теми, чи ні. Іноді вони взагалі не стосуються Русі і цим теж унікальні. Ледве чи ми би дізналися з твору будь-якого іншого стилю про історію Русі про смерть Філіпа римського. Ба більше, згадку про цю смерть у Галицько-Волинському літописі не подано як сухий факт, а заявлено, що вбитий був великий цесар Філіп римський, і вбитий був не просто, а за намовою Екберта, брата угорської королеви Гертруди, а вона віддала свою доньку за ландграфовича Людовіка, бо отець його Герман був сильний і допомагав її братові. Доньку ж її називають святою, і ім'я їй Альжбіт, а раніше ім'я їй було Кінека, і її люди звать святою¹.

Кількість інформації, історичних постатей, родинних і придворних зв'язків у звичайній побіжній події-відступі просто феноменальна, і таких прикладів багато. Приміром, в іншому літописному оповіданні (цього разу Київського літопису) є побіжна розповідь про те, як безбожні сарацини (агаряни) захоплювали Єрусалим і як 1187 року цим містом заволодів єгипетсько-сирійський Саладін². Ця історична подія не обмежується коротким викладом факту, а ставить релігійно філософське питання: «Як звідати промисел Господній?» Люди того часу були шоковані й не могли пояснити, як

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 372.

² Там само. – С. 344.

це місто-святиня може бути захоплене, а Святу Землю попирають брудними ногами іновірці. Тобто вкотре раптова згадка, побіжна розповідь чи відступ не просто коротко інформує про події у світі, а формує образ історії, запрошуючи читача в абсолютно новий – символічний – історичний вимір.

Твори орнаментального стилю – це не фіксація, а творення історії – олітературеної та пишної, яка дозволяє згадати про все: від внутрішнього оздоблення великої церкви до опису печери аскета-чорноризця. Величезна кількість подій, описів, відступів і взаємозв'язків – це неметафоричне занурення в історію, справжня подорож у часі зі спробами розгадати й відчути той витканий долею світ минулого, який вплинув на формування теперішнього. Історія перестає бути мервою книжкою, а виблискує приголомшливою мозаїкою подій, людей, їхніх суджень і дій. Вона стає невичерпним джерелом натхнення й уроків, яке дозволяє нам не лише досліджувати минуле, але й поглиблено розуміти сучасність. Вона дає змогу пройти лабіринтами того, що відбулось, і відкрити для себе щось принципово нове, незвідане, таємне. Тож твір орнаментального стилю є скарбницею історичних моментів різних часів, а сам орнаментальний стиль – ключем для розуміння життя, поглядів і вірувань минулого.

1. 2. Жанрова свідомість як підгрунття відображення історичних подій.

Незважаючи на розвиток у добу орнаменталізму різних жанрів, серед яких літописи, дружинна поезія, оповідання (зокрема, патерикові), проповіді тощо, всі вони формують суцільну картину, що має багато споріднених елементів і ознак. Попри різні способи літературного вислову, які формують поняття жанрової свідомості кожної підродової структури й відображаються в кожному конкретному творі на рівні «стиль жанру», їх об'єднує художня практика, ґрунтована на понятті вищого категоріального рівня – «стиль епохи», тобто в нашому випадку – орнаментальний.

Одним із визначальних чинників, на які спирається жанрова свідомість творів орнаментального стилю, є віра. Надалі ми зосередимося на такому її

складнику, як провіденційність (віра у провидіння, у Божий задум), але загалом віра є моральним орієнтиром і синонімом правильності. На ґрунті віри насамперед «проростає» відомий середньовічний дуалізм світобачення, що формує типові протиставлення: свій – чужий, чорне – біле, друг – ворог. Події, що їх ми та наші сучасники могли б охарактеризувати як банальні сутички сусідніх держав, що керувалися меркантильними мотивами (загарбання нових земель, привласнення чужого цінного майна, відбиття навали супротивника тощо), тодішні тексти пояснюють, надаючи цим подіям зовсім інші сенси. Ти не грабуєш і вбиваєш іновірців, а караєш їх і вчиш, адже іновірці не просто віддячують тобі тим самим, а роблять усе підло та гидко, вони безбожники й діти нечистого. Твоя непідготовленість до ворожого нашестя – не твій людський прорахунок, а покарання від вищих сил за відступництво від принципів віри, і т. д.

Другий складник жанрової свідомості доби орнаменталізму – стандартизований символізм. Події, обставини, природні явища, прикрі невдачі, які би для сучасної людини не означали нічого понад їхню фактичність, мали в тогочасному розумінні великі вагу та вплив на майбутнє. Для прикладу, зламана нога коня на початку походу віщує труднощі, невдачу чи навіть загибель; чорні круки на деревах обабіч дороги – поганий знак і знамення скорої лютої битви, в якій багато хто загине й дістанеться тим чорним крукам на поживу; загублений у бою меч – провісник нещастя для цілого війська тощо.

Як третій складник можна виокремити масштабні дидактичні та морально-ліричні відступи, які розповідають про недосяжний ідеал-приклад, яким би мали керуватися події теперішнього. Молитви й аскеза теперішнього ченця не просто презентовано як даність, а порівняно з молитвами та випробуваннями монахів минулого, котрі перетерпіли ще й не таке і на котрих треба бути схожими; битви порівнювано з баталіями минулих часів, які були ще кривавіші, ще лютіші, ніж сьогодні, й герої нових битв наслідують чи сягають слави героїв битв минулого. Князя-самодержця та збирача земель обов'язково ототожнювали з великими князями та правителями давнини, й він

немовби бере частину їхньої слави у своє користування, стає їхнім моральним і духовним нащадком та наслідувачем.

Вивчаючи розповіді про одні й ті самі події за різними джерелами, можемо побачити значні відмінності в описі, а іноді й у загальному трактуванні. Кожен творець, працюючи в межах обраного жанру, ніби пропускає подію через призму і своєї, й жанрової свідомости, насичуючи текст вибраними сенсами, а змальовуючи подію в руслі панівного орнаментального стилю з «домішкою» традиційних для певного жанру стильових рішень.

Неможливо не погодитися з думкою Зої Шевчук про те, що «історія завжди виступала засобом національного самоусвідомлення в українській літературі, яка також виконувала саме цю функцію в контексті суспільного життя. Тож звертання до історії було й лишається актуальною спробою самовираження й елементом певної дидактично-патріотичної програми»¹. Важливою історичною величиною для української середньовічної свідомости був Київ із його околицями. Київ був святинею, величним містом, яке вирізнялося серед інших невмирущою славою та могуттю, а київські князі мали верховну владу над іншими. Здебільшого саме вони вирішували, кому княжити, з ким дружити, а з ким – воювати, коли йти в похід, а коли громити поганські роди. Саме Київ став одним із головних локусів Києво-Печерського патерика та Київського літопису.

Не менш вагомою величиною була й сама Русь. Русь любили й у періоди її розквіту, і в періоди занепаду, її звеличували та славили. Письменники непокоїлися про її подальшу долю та жалкували, коли наставали коротші чи триваліші періоди занепаду загальноруського державного життя. Русь у розумінні тогочасних творців (не лише літописців) була центром Усесвіту, а водночас благословенним простором розвитку церковного життя, науки, мистецтва, ремісництва тощо. Особливо, це видно при показах навал іногородців, котрі спустошували цю перлину цивілізації та ставили під загрозу її існування.

¹ Шевчук З. «Клопіт згадування» або історія в літературі // Слово і Час. – 2005. – № 9. – С. 14.

1. 3. Важливість образу історії в середньовічній літературі.

Здебільшого історія та література сусідять у різних вимірах, але у творах української середньовічної літератури орнаментального стилю історія не обмежується роллю теми чи тла для розвитку суто літературного сюжету. Часто історія намагається стати літературою, а література – зробити її собою. Персонажі творів орнаментального стилю – це історичні постаті, події – оживлені історичні факти, зображені битви та походи дійсно гримлять мечами та ламають списи на бойовиськах, навіть якщо в реальності все те відбувалося сотні років тому. Кожна, навіть найдрібніша, деталь може пролити світло на минуле і дати нам нову рідкісну інформацію. Навіть поза межами літературної естетики зображення природи розповідає про тодішню рослинність і рельєф місцевостей, згадка про звірів сповіщає про ареали їхнього існування, а про ворогів і союзників Русі – про те, де і як жили ті народи.

Особливо ціним є те, що, пишучи свої твори, автори доби орнаментального стилю використовували писання попередників (іноземні хроніки, Біблію, життя святих, сказання тощо), а також усні перекази (легенди) та власні спостереження. Твори орнаментального стилю дають яскраве уявлення про політичне і релігійне життя у князівствах, наводять біографічні відомості про князів київських та інших володарів, про їхні походи, взаємовідносини зі сусідніми державами тощо. Також часто можна дізнатися про події місцевого значення: народження та смерті князів; вибори посадників і тисяцьких; церковні поставлення та смерті єпископів, ігуменів монастирів, спорудження церков; неврожай і голод, епідемії; прикметні явища природи й інші події.

Твори орнаментального стилю як складова частина нашої культурної спадщини відіграють важливу роль у вивченні історії та формуванні образу минулого. Вони є унікальним джерелом, що зберігає важливі відомості про соціокультурні аспекти минулих епох. Важко переоцінити, наприклад, важливість Київського чи Галицько-Волинського літопису в історіографії та їхню роль у формуванні образу історії. Орнаментальний стиль у літописах є не

тільки мистецьким вираженням, але й культурним відбитком конкретної епохи. Специфічний декоративний елемент, використаний у літописах, може вказувати на певні традиції, цінності й структурування суспільства. Орнаменталізація стилю в середньовічних літописах може бути пов'язана з релігійними чи ритуальними обрядами, що впливає на наше розуміння тогочасних суспільних практик. Літописи орнаментального стилю були ключовим джерелом для історіографії. Вони зафіксували події, особливості культури та соціальні зміни в певний період часу. Завдяки літописам ми можемо реконструювати історію минулих епох, з'ясувати особливості відносин між народами, простежити політичні й економічні процеси. Орнаментальний стиль додає до цих змістових аспектів художній елемент, роблячи історію ще цікавішою та привабливішою для читача.

Образ історії, створюваний літописами орнаментального стилю, визначають не лише перетворені на історичні події реальні факти, але й емоційні та художні вираження цих перетворень. Так виникає об'ємний образ минулого, що уможливорює поглиблене пізнання та розуміння історії.

Розділ 2. ПАТЕРИКОВА ПРОВІДЕНЦІЙНІСТЬ. СЛОВА БОЖІ, НАПИСАНІ ЧЕРЕЗ ЛЮДЕЙ

Києво-Печерський патерик постає перед нами не просто літературним твором, а сукупною візією світорозуміння та взірців моралі середньовічної віруючої людини. Текст Києво-Печерського патерика наскрізь просякнутий провіденційністю, яка міцно прив'язує історичний процес, або низку подій, пов'язаних між собою, з Божими провидінням, волею та задумом, що були закладені колись давно й у будь-якому разі будуть виконані.

Головні герої патерика – це радше персонажі з уже прописаним сюжетом, а не самостійні актори у швидкозмінному хаотичному театрі. Вони здебільшого завчасно знають, із якою метою прийшли на цей світ і що саме судилося здійснити кожному з них безпосередньо. У Києво-Печерському патерику можна знайти багато історій, які показують, як Боже провидіння буквально керує життям монахів, їхніми рішеннями, долями, подвигами та жертвами на шляху до духовних висот. Ці історії можуть містити приклади надприродних явищ, чудесного порятунку від небезпеки, духовних одкровень, інші елементи, які засвідчують Божий вплив на життя ченців і простих людей.

Вірування християн у провіденційність є сукупним складним поняттям, що вказує на Божий нагляд і Боже втручання в історію та життя людей, а саме формування певного загального і всеосяжного задуму, в канві якого віруюча людина має жити. Провіденційність окреслює контроль Бога над усіма подіями та вчинками, скеровування чи підштовхування людей до певних учинків задля формування в бутті прямого Божого волевиявлення. Однією з найважливіших рис провіденціалізму, на думку Яни Примаченко, є постійне порівняння подій зі Старого та Нового завітів, підкреслення паралелей, справдження пророцтв, які були висловлені у Старому завіті. Ще одна важлива риса –

це пошук паралелей між світськими подіями та діями певного часу з аналогічними біблійними чи священними історіями або релігійними подвижниками¹. У Києво-Печерському патерику це частково проявляється через різні чудесні історії, які й підтверджують, що провіденційність супроводжує монахів і впливає на їхні вчинки. Ці історії допомагають донести ідею, що віра, послух та підкорення Божій волі є основними чинниками в житті ченців. Також ці чинники надихають читачів на працю над духовним зростанням і наголошують важливість довіри до Божої волі в усіх аспектах життя.

Ідеї провіденціалізму в Києво-Печерському патерику вдало втілено у вербальній площині нарації завдяки засобам орнаментального стилю. Речення постійно збагачують різноманітні епітети, гіперболи та порівняння, які можуть поширюватись і набувати символічного навантаження. Водночас орнаментальний стиль «пробачає» деякі вільності в побудові загальної структури твору, численні екскурси в минуле та ліричні відступи. Орнаментальний стиль Києво-Печерського патерика є своєрідним поєднанням духовних і художніх аспектів. Він допомагає поглибити розуміння духовних історій та надає текстам відповідний образний контекст.

За основу для дослідження візьмемо Другу Касіянівську редакцію Києво-Печерського патерика, де виокремлено 37 «слів». Кожне «слово» – це маленьке оповідання чи новела, що описує життєві історії найдавніших печерських ченців і їхніх сподвижників, а також постання печерських святинь. Деякі «слова», на перший погляд, ніяк не пов'язані між собою, а деякі продовжують одне одного, часто мають одних і тих самих головних героїв та подібні мотиви.

У першому «слові» йдеться про сина варязького князя Африкана на ім'я Шимон, який став вигнанцем у рідній землі й був змушений пристати до дружини Ярослава Мудрого, а потому – до Всеволода Ярославича. Під час нашестя половців Шимон із трьома Ярославичами отримали від святого Антонія Печерського страшне пророцтво, яке не залишило їм вибору, бо передбачило швидку загибель, але водночас пояснило Шимонові подальший

¹ Примаченко Я. Провіденціалізм // Енциклопедія історії України : У 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – Т. 9: Прил–С. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 18.

сене його життя і змусило згадати й продовжити справу його батька: «Старець (тобто Антоній Печерський. – В. М.) відкрив неложні свої уста і ясно провістив їхню майбутню погибель. Сей же варяг, упавши до ніг старця, молив, аби вберегтися йому від такої біди. Блаженний же каже йому: “О, чадо! Безліч помруть від гостроти меча, і втікаючи від ворогів ваших, ви принижені та зранені будете й у воді потопитеся. Ти ж, врятувавшись, тут маєш, зрештою, похований бути – у церкві, яка має бути збудована”»¹.

З цього моменту долю сина варязького князя передбачено та лінійно сформовано в чіткий задалегідь відомий сюжет: він знає про майбутні випробування на його шляху та про те, як і коли він помре й де буде похований. Його основна життєва мета – передати збережені коштовності свого батька, таємничого варязького князя Африкана, Теодосієві Печерському, щоби пояс його батька став міркою при побудові церкви. Вінець же, що його виготовив Шимонів батько, має висіти після побудови над церковним престолом. Виконання саме таких умов здійснить реалізацію Божого задуму й остаточно його довершить. Текст сповнений характерного для творів орнаментального стилю символізму та надання життєвим подіям і поразкам сенсів волевиявлення вищих сил. Також висвітленням образу історії в текстах «слів» стають реальні топоніми (зокрема, гідроніми), які прив’язують події до місцевості: «Коли ж були вони на Альті, зійшлися обидва війська і, гнівом Божим, переможені були християни й тікали вони»²; «Коли ж пливли ми, розігралась велика буря, аж усі ми вже не гадали вижити, і почав [я] кричати: “Господи, прости мене! Бо через той пояс, якого взяв од Твого образу, загибаю нині!” І побачив церкву в небі, і думав, що то за церква. І був нам з висоти голос, який мовив: “Має вона сотворитися преподобним в ім’я Божої Матері, і в ній ти будеш похований”»³.

¹ Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – С. 12.

² Там само. – С. 13.

³ Там само.

Друге «слово» розказує про дивовижне чудо з наймом робітників для побудови церкви, що його організувала цариця, котра насправді була не царицею, а самою Богородицею. Спорудження Успенського собору так само оповите численними знаками та волею провидіння. Церква має стояти там, «де Господь місце нарече!»¹ – а посвяченість цієї церкви відома ще до побудови: «Богородична буде!»² Розміри та обриси церкви постають перед ремісниками буквально в повітрі: «І побачили церкву в повітрі, і, повернувшись, поклонились їй»³. Нагорода за її побудову теж має містичний характер: «Дам вам [те], про що вухо не чує, і на думку людині не спадає»⁴. Місце ж, де варто будувати церкву, за Божим задумом, залишається сухим у той час, як решта місцевости мокра від ранкової роси; але, на прохання святого Антонія, наступного ранку покривається росою, тоді як усюди довкола сухо. Антоній усе одно вагається, чи правильно він потрактував волю провидіння, і тоді Господь виявляє свою остаточну волю, спалюючи всі дерева, кущі й тернину та висушуючи росу на місці майбутньої побудови церкви. Сила провидіння така могутня, що створює просіку, подібну на рів, і це, безумовно, має запевнити вірян у силі Божого задуму та полегшити закладення фундаменту в божественно створене заглиблення.

Третє і подальші «слова» прикметні тим, що з чудесами, повчаннями та настановами автори Києво-Печерського патерика дедалі частіше починають пов'язувати реальних історичних постатей і дати, формуючи в такий спосіб певний образ історії, видозмінений засобами орнаментального стилю й ідеями провіденційності: «Заснована ж була сія божественна церква Богородична в літо 1073. У дні благовірного князя Святослава, сина Ярославового, який своїми руками почав рів копати, стала будуватися церква ця. Христолюбивий князь Святослав дав ще 100 гривень золота на допомогу блаженному. І міру поклали золотим поясом, за тим голосом, який був почутий з небес на морі»⁵.

¹ Там само.

² Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 15.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 18.

Голос, так само як й інші чудеса, постає зрозумілим провідником провидіння Господнього. Також важливою є згадка про те, що князь копав рів власноруч, що можна трактувати як перемогу над світською та владною гординою і як богобоязливість із бажанням виконати Божу волю. Князь, навіть маючи велику політичну вагу та знатність роду, не протиставляє себе Церкві, а допомагає їй, у чому теж простежують волю вищих сил.

У четвертому «слові» образ історії доповнюють нетипові топоніми та, можна сказати, неофіційні назви міста, яке зараз зветься Стамбул: Царгород, Град Костянтинів. Царгород – це староукраїнська назва міста Константинополя, а «град Костянтинів» – історична згадка про добу правління Костянтина Великого, який і був ініціатором перебудови та перейменування старого міста Візантія на Константинополь – «Новий Рим». Перейменування міста супроводжував процес його розбудови та розквіту. За час правління Костянтина в Константинополі було зведено приблизно 30 палаців і храмів, 4 тисячі простих житлових будинків, 50 лазень і пекарень, 2 театри, цирк, новий іподром і 8 водогонів¹. Усі ці покращення та неупинний розвиток, фактично, і зробили місто столицею не тільки на політичній мапі тогочасного світу, а й у мистецькій і ремісничій сферах. Майстрів різних професій, зокрема й церковних художників, котрі розписували стіни храмів Царгорода, дуже високо цінували, а їхня праця була затребувана. У конкретному випадку художники-писці невдоволені тим, що розміри церкви, яку вони погодилися розписувати, виявилися більшими, ніж було домовлено. З подивом писці дізналися від тамтешнього ігумена, що їх запросили розписувати храм мерці, котрих уже немає на світі десять років: Антоній і Теодосій. Це – черговий приклад чуда, а також – у «чистому вигляді» – волі Божої, що скерувала церковних писців на правильний шлях. Окрім Царгорода, в тексті четвертого «слова» фігурують й інші топоніми: міста

¹ Котляр М. Константинополь // Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – Київ: Наукова думка, 2009. – С. 42.

Канів (першою письмовою згадкою про Канів якраз і є ця патерикова розповідь) і Треполь (нині – село Трипілля Обухівського району Київської області, але за киеворуських часів значне місто). Також у четвертому «слові» є епізод зі зціленням тоді ще юного великого руського князя Володимира Мономаха, і цей епізод – іще один приклад провіденційної сили намолених місць зі святинами.

П'яте «слово» не є надто важливим із погляду образу історії в жанровій свідомості української літератури орнаментального стилю, а радше має вигляд повчальної історії, розказаної задля науки та настанови для добрих вірян, проте це повчання містить, наприклад, згадки про тодішні грошові одиниці: «1000 гривень срібла і 100 гривень золота»¹. Ідеться про київську гривню, яка зазвичай мала вагу 140–160 г². Також є згадки про передумови побудови ще однієї церкви, а саме храму святого Івана Предтечі. Ця церква унікальна тим, що має підвал. Здавалося би, просте будівельне рішення, проте воно було унікальним явищем для давньоруських церков. УХІХ ст. в тому підвалі зберігали поховання, іноді муміфіковані³.

Шосте «слово», крім чергового чуда – неймовірної появи кам'яної плити для престолу і трапези в Печерській церкві, – згадує про історичних постатей церковних чинів: «На ранок прийшли з митрополитом Іоаном єпископ Іоан Чернігівський, Ісайя Ростовський, єпископ Антоній Юрійський, єпископ Лука Білгородський, ніким не звані, і взяли участь у чині освячення»⁴, – а прийшли непрошені, бо їх скерувала винятково воля провидіння. При спробі ж дослідити суть провидіння голос, що є його провідником, застерігає смертних страшними словами, які кажуть, що щезнуть ті, хто досліджує досліджене.

Сьоме «слово» пов'язує описані події з конкретним періодом князювання Володимира Великого: «За князювання самодержця Руської землі, благовірного великого князя Володимира Святославовича, зволив Бог показати світильника

¹ Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 18.

² Нумізматичний словник / авт.-уклад. В. Зварич; [відп. ред. М. Котляр]. – [Львів]: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – С. 31.

³ Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. – Київ: Будівельник, 1982. – С. 95.

⁴ Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 26.

Руській землі і наставника інокам, про якого [ця] розповідь»¹, – а також розповідає про те, як чвари та міжусобиці між князями ставали на заваді святим: «По тому помер великий князь Володимир і захопив владу безбожний окаянний Святополк, і, сівши у Києві, почав убивати братів своїх, і убив святих Бориса та Гліба. Антоній же, бачачи таке кровопролиття, здійснене окаянним Святополком, знову повернувся до Святої Гори»². Майже літописний, на перший погляд, сюжет перехрещується з містичним провидінням: «Сам Бог потребує Антонія на Русі»³.

Крім присутності історичних постатей, історичний аспект часто доповнюють численні географічні відомості. Наприклад, у восьмому «слові»: «Є місто, назване Василевом, яке відстоїть од Києва, града стольного, на п'ятдесят поприщ. І в ньому мешкали батьки святого, у вірі християнській живучи, всіляким благочестям прикрашені»⁴.

Дев'яте «слово» є прикладом агіографічного твору, що описує всі чудеса, які супроводжували відкриття чи перенесення мощів преподобного Теодосія. Пошуки мощів у, здавалося би, відомому місці, в печері, стали неабияким випробуванням, адже, незважаючи на глибоку прокопану площу, монахи ніяк не могли їх знайти і навіть думали, що святий не хоче явити себе. Нестор докопався до Теодосієвого тіла в той момент, коли почав дзвонити церковний дзвін, і душу ченця охопив сильний жах. Перенесення мощів Теодосія не вийшло залишити в таємниці, бо про подію всім сповістили три стовпи світла, які сходили на верх церкви Пречистої Богородиці. Також багато монахів бачили велику вкрай яскраву зорю, яка сповістила їм про перепоховання. Коли ж тіло Теодосія розкопали, то побачили, що воно нетлінне, суглоби – цілі, волосся все ще було на голові, а обличчя виявили зі заплющеними очима й у блаженному спокої. При перенесенні мощів «раділа» навіть сама

¹ Там само. – С. 29.

² Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 29.

³ Там само. – С. 30.

⁴ Там само. – С. 33.

будівля церкви, свічки в якій почали горіти яскравіше, ніж сонце. Цей візуальний образ укотре підкреслив силу провидіння. У «слові» згадано про єпископів, котрі, з Божої волі, зібралися разом заради перенесення мощів святого Теодосія. Є підстави вважати, що всі єпископи свого часу були постриженниками Печерського монастиря: Єфрем Переяславський (розповідь про його постриг у ченці містить «слово» восьме), Стефан Володимирський (розповідь про нього – наприкінці теж восьмого «слова»), Іоан Чернігівський (про нього згадано в шостому «слові»).

«Слово» десяте розповідає про подію, яку в літописному тексті згадано дуже стисло: про обкуття раки преподобного отця Теодосія Печерського. Князь Георгій Шимонович наказав одному зі своїх підлеглих бояр, на ім'я Василій, їхати прямо до Києва, щоб обкувати раку, тобто гріб преподобного Теодосія. Георгій дав Василієві 500 гривень срібла та 50 гривень золота і мало не силоміць відіслав у путь. Натомість боярин уважав цю подорож пустою затією, а обкуття гробу святого – даремними витратами на мерця, які не мають жодного сенсу. Він сумував за своєю домівкою і постійно жалкував, що скорився та не зміг протистояти волі свого пана. За такі ремствування Боже провидіння послало йому сни, в яких наказало зупинитись і не зносити хулу на святих і на Бога, а коли Василій не дослухався – почалися реальні негаразди. Коні Василія та його попутників один за одним повмирали, а все майно, крім грошей на обкуття раки, викрали злочинці. Коли Василій вирішив компенсувати свої витрати частиною грошей, призначених для вшанування святого, боярина спіткала чергова, ще страшніша за попередні, біда: він упав із коня і тяжко травмувався, так що не міг рухатись. Але милостивий Бог послав йому черговий віщий сон, у якому Теодосій наказав Василієві не поклонятися мамоні, а покаятись у своїх гріхах і прийти до Печерського монастиря, де він у чудесний спосіб вилікується, коли прикладеться до раки святого. Так усе і сталося, згідно з Божим замислом, а витрачена частина грошей у магічний спосіб повернулася, знову сформувавши в сумі ті самі 500 гривень срібла та 50 – золота, які на початку дав Василієві князь.

Одинадцятье «слово» від початку і до кінця є похвалою Теодосієві. Цей текст написано винятково для звеличення життя і чеснот святого. Дискусійним залишається питання, коли і де було написано цей твір. М. Грушевський зазначав, що в цьому «слові» з-поміж інших видно індивідуальний характер, а також уважав, що твір написано для читання, а не для виголошення, незважаючи на те, що «слово» написано в популярному на той час жанровому різновиді похвали святому¹. Також багато суперечок викликає фрагмент із описом не відомого до того немилостивого народу, який спустошив міста, спалив села та поневолив багато вірян. На думку Дмитра Абрамовича, фрагмент, у якому було описано це страшне нашестя інородців, стосувався подій, що відбувалися під час половецького нападу 1096 року².

«Слово» 12 сформовано на основі літописної статті 1074 року і розказує про перших чорноризців та печерських монахів, котрі зібралися, з волі Господа, в монастирі Пречистої Божої Матері. Перші ченці уособлювали Господню волю і самі були джерелами Божого провидіння, отримавши за свої віру та послух дійсно надлюдські можливості. Даміан Пресвітер мав силу зціляти хворих і навіть важко хворих силою молитви. Будь-які недуги та хвороби щезали після його молитов і дотику його рук. Єремія, який бачив іще хрещення Руси, мав хист передбачати майбутнє й міг навіть зазирати в думки інших чорноризців і застерігати їх, коли бачив вагання та паростки зла в їхніх думках. Старець Матвей мав дар прозорливості і легко виявляв непомітних для інших чортів та духів зла. Уособлене в людях Боже провидіння буквально формувало основу та міцний фундамент монастиря і наставляло на праведний шлях усіх його мешканців, а також майбутні покоління монахів. Окрім імен перших ченців, із 12-го «слова» можна детально дізнатися про внутрішній монастирський устрій і про аскезу монахів Печерського монастиря. Аскеза – це один із видів духовної практики, який охоплює

¹ Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т. II. – Київ: Либідь, 1993. – С. 89–91.

² Києво-Печерський патерик / Дмитро Абрамович. – Київ: Час, 1991. – С. 60.

самообмеження чи відмову від їжі, комфорту і багатьох інших речей заради самовдосконалення та досягнення релігійного чи морального ідеалу¹. Дехто з ченців не спав по декілька діб, дехто не їв. Деякі постійно били поклони. Інші (як, наприклад, Даміан Пресвітер) їли ціле життя лише хліб із водою, чи тільки овочі, чи тільки сирі овочі. Ці відомості дають змогу зазирнути в історію та в таємниці життя тодішніх монахів Печерського монастиря. Крім аскези, в тексті 12-го «слова», розкрито механізм церковного покарання – епітимії. Суть епітимії («відлучення») полягає в тому, що порушника церковних правил і норм (канонів) позбавляли всіх або ж частини прав і можливостей, що ними порядкує Церква. Найважчою формою покарання могло бути повне виключення злочинця зі спільноти членів Церкви, трохи легшою – неповне, коли винуватця позбавляли тільки деяких прав і благ під опікою Церкви. Усі ці різноманітні покарання – духовно-виправні заходи – були спрямовані на виправлення людини, спасіння її душі та наставлення на правильний шлях. Епітимія була не карою заради кари, а засобом для допомоги каянникові у боротьбі з гріхом і власними слабкостями. Як епітимію в православній аскетичній літературі також трактували Божі покарання у вигляді скорбот і хвороб та випробувань, переживання яких звільняє людину від гріховних звичок і сприяє її духовному просвітленню. Також із тексту дванадцятого «слова» розуміємо, що у більшості випадків накладена Церквою епітимія була не надто сувора і її часто розділяли між собою декілька монахів, аби полегшити спокутування гріха своїм побратимам у вірі.

Не менш цікаве, з погляду провіденційності, «слово» 13-те. Блаженний Нифонт – чорноризець Печерського монастиря, єпископ Новгородський і добрий вірянин – вирушає в паломництво, щоби побувати в домі Пречистої Богородиці, поклонитися преподобним і прийняти благословення від святителя. Та наприкінці паломництва його спіткає хвороба. Цікаво, що її потрактовано не як життєвий негаразд чи кару, а як милість Божу. Нифонт бачить видіння, де фігурують образ Печерської церкви, Пречиста Богородиця та дух святого

¹ Климов В. Аскетизм релігійний // Юридична енциклопедія: [У 6 т.] / ред. кол.: Ю. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 1998. – Т. 1: А–Г. – С. 125.

преподобного отця Теодосія, який вельми радий, що Нифонт прийшов до нього. Теодосій каже Нифонтові, що тепер він буде з ним і з іншими відомими причасниками-чорноризцями нерозлучний. Через 13 днів Нифонт помирає, та це не є трагедією чи прикрим вивертом долі, через який паломник, пройшовши довгий шлях, захворів і помер. Це сприймається як благодать і здійснення грандіозного Божого задуму, згідно з яким Господь привів свого вірного раба до святині в обійми святого, а також дозволив спочивати з ним поряд. Остаточним тріумфом провидіння є саме згадка про поховання Нифонта в печері такого любого його серцю святого Теодосія.

15-те слово, як і 13-те, вражає концентрацією провиденційності і символізму. Воно розповідає про блаженного Онисифора, який був наділений даром прозорливості, але не зміг углядіти гріх в одному зі своїх духовних синів і братів у вірі. Брат той теж був чорноризцем і вважався благочестивим постником (мав додержуватися певних умов у прийомі їжі чи споживати її мінімально, не ласуючи нею). Проте чорноризець тільки вдавав, що живе життям святого і наслідує настанови святих. Потайки від інших ченців і від свого духовного вчителя Онисифора він роками провадив легковажний спосіб життя: пив і їв, що хотів. Хоча брати у вірі так і не дізналися про огидну суть свого брата, провидіння його не пробачило. Нечестивий монах раптово помирає і починає страшно смердіти. Жахливий сморід не дає наблизитися до його тіла, і його насилу виносять із келії, проте не можуть відспівати через жахливий запах. Декілька ченців, затиснувши ніздрі, спромоглися занести його до Теодосієвої печери, де тіло грішного монаха ще більше засмерджується. Після того до пресвітера Онисифора приходять святий Антоній і гнівається, що такого великого грішника поклали тут, і він аж осквернив собою це місце. Наляканий видінням, Онисифор починає молитися Богові, і йому являється Янгол, який каже, що грішний чорноризець помер і тхне не просто так, а помер відповідно до Божого

задуму – на показ усім, хто грішить і не кається. Це знову показує нам силу задуму Божого та його всеосяжну прозорливість. Але на цьому низка чудес не закінчується. Святий Антоній знову являється Онисифорові вві сні, ще більш розлючений, аніж попереднього разу, і наказує терміново, не відкладаючи, викинути смердюче тіло грішника з печери на поживу псам. Але пресвітер не бажає так чинити і знову звертається до Бога, у відповідь на що чує голос провидіння, який каже про те, що навіть такому грішникові можна допомогти. У той самий час інша братія, змовившись із ігуменом, хоче викинути смердюче грішне тіло у воду, не чекаючи на рішення Онисифора. Та вони, волею Бога, не можуть підійти ні до гори, ні до печери з мерцем. Знову з'являється святий Антоній, але вже не розлючений, а вмиротворений, і каже, що не порушуватиме даної колись обітниці: хай якого грішника буде поховано в цій печері, йому простяться гріхи. Антоній посилає знамення, яке мусить змінити страшний нестерпний сморід на пахощі. Уся братія шокована та спантеличена глибиною величі Божого задуму. Всі насолоджуються пахощами і прославляють Бога та його святих угодників Антонія і Теодосія за спасіння душі брехливого грішного чорноризця. Господь укотре постає рушійною силою та живою постаттю, яка своїм мудрим задумом змінює світ і наставляє святу братію на шлях істинний.

16-те й 17-те «слова» розповідають про християн-страстотерпців Євстратія та Никона. Перебуваючи в полоні, вони страждали за віру, проте не переставали молитись, а паралельно допомагали в неволі й іншим. Імовірно, двоє чорноризців потрапили в полон через напад половецького хана Боняка на Київ 1096 року. Ці «слова» – окремі випадки історичного бачення в киеворуській літературі.

Нестандартним щодо композиції та змісту є 20-те «слово». Порівняно з іншими творами, воно невелике. Тут читач знайомиться з життям князя Святослава Давидовича, в чернецтві – Миколи Святоші. Д. Чижевський зазначав, що Патерик є збіркою оповідань про деякі епізоди з життя ченців і святих, а не збіркою житій святих, але саме це «слово», на його думку,

найбільш схоже на життє¹. Світлана Шуміло підкреслила, що цей сюжет є повністю ісихастським, адже «він розповідає не стільки про життя Миколи, скільки про молитовну практику, про дари молитви, а також про те, як Микола привів своє духовне чадо до розуміння суті безперестанної молитви»².

У 27-му слові, на перший погляд, ідеться про чергові чудеса та про дар зцілення молитвою, яким було наділено блаженного Агапіта, – проте насправді це не так, а «слово» доносить сенс боротьби з помісною Церквою, що не визнала рішень Халкедонського собору. Уособленням цієї помісної Церкви став у творі один лікар-вірменин. Він не брався лікувати тих, кому медикаменти вже не могли допомогти, і точно знав, скільки залишилося жити кожному з хворих. Натомість Агапіт зцілював хворих молитвою, даючи їм замість ліків монастирську їжу, чим викликав задрість еретика – «невірного» вірменина. Вірменин намагався отруїти Агапіта, проте святий без наслідків пив отруту, як воду. Також у «слові» є другорядна сюжетна лінія, що розповідає про те, як Агапіт зцілив відому історичну особу – князя Володимира Мономаха.

Двадцять восьме «слово» розповідає про чергову конфронтацію світу церковного зі світом влади. Григорій Чудотворець, провидець і екзорцист, котрий виганяв бісів, мав справу зі злодіями та шахраями (Божою волею ті люди отримали своє покарання), а потім – і зі самим князем Ростиславом Всеволодовичем. Ростислав не тільки не зупинив своїх воїнів, котрі насміхалися з монаха Григорія, але й, розлютившись через пророцтво старця, наказав утопити його. Це стало причиною майбутньої поразки Ростислава у боротьбі проти половців: «І як були вони біля Треполя, і полки зійшлися, побігли князі наші від лиця супротивних. Володимир же переїхав ріку, задля молитов святих та благословіння. Ростислав же утопився з усіма своїми воїнами, за пророцтвом блаженного Григорія. Сказано [бо]: “Яким же судом судите –

¹ Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – С. 159.

² Шуміло С. Оповідання про Миколу Святошу в Києво-Печерському патерику: досвід герменевтичного аналізу // Сіверянський літопис. – 2023. – № 2. – С. 92.

судитися [і] вам [ним], якою мірою міряєте – мірятимуть і вас”»¹. Ці події, описані у «слові», були покликані показати виразний зв’язок провидіння з історією та немовби стимулювати наступних володарів не конфронтувати з Церквою та не поводитися жорстоко з її служителями і паствою. Також у цьому «слові» описано подію, згадану й у багатьох інших історичних джерелах, – поразку руського війська на річці Стугні 26 травня 1093 року. Юний Ростислав Всеволодович отримав відплату за завдану Церкві шкоду і за свій неблагочестивий учинок. Вірогідно, основою материкової розповіді про смерть Григорія Чудотворця стала одна з редакцій «Повісти временних літ».

«Слово» двадцять дев’яте розповідає про Іоана-затворника, який тридцять років перебував у затворі, катував себе, носив вериги, терпів тісняву, голод і темінь, але відчув звільнення від спокус тільки після молитви до простого ченця Мойсея Угриня. У цьому «слові» життя чорноризців Києво-Печерського монастиря у спільноті показано як найвищу форму святости і буття, що дозволяє досягнути духовного вдосконалення швидше, ніж через затвірництво.

Тридцять ж «слово» знову цікаве не стільки самими описаними подіями, скільки історичним контекстом. Мойсей Угрин не завжди був ченцем. Він брат Георгія, воїна з дружини князя Бориса. І Георгій, і князь Борис зустрічали загибель на річці Альті від убивць, котрих послав Святополк Окаянний. Ярослав Мудрий прогнав Святополка з Русі, та вже 1018 року той повернувся й відвоював кийвський стіл із допомогою польського короля Болеслава I Хороброго. Та вже наступного року, переможений Ярославовим військом, Святополк утік, а з ним відступили і польські загони, принагідно грабуючи та беручи бранців, одним із котрих і став Мойсей. Події «слова» добре «вмонтовані» в історичний контекст XI ст. Також патериків текст пов’язав із історією про Мойсея Угриня численні язичницькі бунти після смерті князя Болеслава. Вони відбулися нібито через те, що князь ненавидів Мойсея за непокору хтивій польщі, до котрої потрапив бранець. Болеслав вигнав із Польщі

¹ Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різді Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 131.

всіх монахів, за що на Польщу розгнівався вже сам Бог і занурив країну в нові конфлікти.

У тридцять першому «слові» йдеться про Прохора Лободника, який за допомогою молитви перетворював лободу на хліб, а попіл – на сіль, чим і рятував містян Києва від голоду. Також це «слово» розповідає про князя Святополка Ізяславича, який дійсно правив у Києві з 1093 до 1113 року. З чужої намови князь відібрав у Прохора сіль, але виявив, що в його руках опинився звичайний попіл. Цей випадок укотре переконав людину, наділену владою, не ставати на шляху Бога та провидіння.

Тридцять друге «слово», крім розповіді про Марка Печерника, з волі якого мертві тимчасово поверталися до життя, також проливає світло на сутність патерика і знаменує його велич та цінність: «Наслідуюємо ми, грішні, писання про давніх святих: що їх [давні автори] виклали, з великим трудом розшукавши в пустинях, горах та проваллях земних. Одних бо самі бачили, [про] інших же чули. Життя та чудеса, і справи богоугодні преподобних мужів описали, і інше, що чули раніше про попередніх [святих] – життя ж, і чудеса, і діяння, що є патериком, який же уклавши, оповіли про них ті духовні слова, що ними ми нині, читаючи, насолоджуємося»¹. Ці рядки засвідчують велике значення, яке надавали патерику. Його історію написання показано такою самою значущою, як і написання Біблії, а знання, закладене в патерику, – це Божий заповіт людям, знайдений у таємних місцях, доступних лишень обраним.

Але найбільш нетиповим і дивним є «слово» про «Питання благовірного князя Ізяслава про латинян». Це один із пізніх материкових текстів, який сміливо можна назвати антикатолицькою ненависницькою літературою. Розповідь укладено у формі відповідей Теодосія на запитання князя Ізяслава Ярославича, в чому різниця між католицькою та православною вірою. «Слово» формує ворожий і майже демонічний образ католицької Церкви, а сам католицизм порівнює з ісламом: «Розпусна і

¹ Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 147.

погибельна віра їхня. Того і жиди не роблять, що творять вони. Багато у Савелієву ересь вступили. Найгірші і найзліші з усіх народів є, бо не можна вберегтися їх, а поган можна. Латиняни [бо] Євангелію і Апостол мають, і ікони святі, і до церкви ходять, але віра їхня і закон – нечисті. Багатьма ересями своїми весь світ заразили, оскільки в усіх землях варяги є. Велика печаль од них правовірним християнам, котрі живуть серед них. А коли хто вбережеться від них, принісши віру чисту, перед Богом стане одесну, радіючи, коли ж хто за власним бажанням наблизиться до них, то з ними стане ошую, плачучись гірко. Нема бо життя вічного для тих, хто живе у вірі латинській чи в сарацинській, ні честі зі святими в майбутній вік»¹. Теодосій у цьому «слові» забороняв дружити з католиками, подавати їм руку, ріднитися з ними і навіть їсти чи пити з католиками за одним столом. Треба визнати, що причини такого ставлення у більшості випадків фантастичні й надумані: «Християнам же своїх доньок не слід давати за них, ні брати у них за себе, ні брататися з ними, ні кумитися, ні цілувати їм хреста [у чомусь]; ні їсти з ними, ні пити з однієї посудини. Тим же, що просять у вас, давати Бога ради їсти, але в їхньому посуді; якщо ж не буде у них посуду, дайте у своєму, а потім, вимивши, молитву над ним прочитати»². «Латиняни» вірять «не так», і будуть прокляті й не отримають доступу до ЦарстваБожого. Текст сповнений страшних передбачень із погрозами та хулою на адресу єретиків і відступників.

Увесь матеріал материкових розповідей переконує, що постання Києво-Печерської лаври було не випадковою подією, а закономірним результатом хрещення Руси, свідоцтвом торжества Божих планів і благодаті, а також життєвою необхідністю для подальшого духовного розвитку руського люду.

Теперішні науковці, котрі досліджують патерикові оповідання, вважають, що провіденційність і чуда, які тут відбуваються, – це си не найважливіша складова частина художнього та композиційного зображення чернечого життя³.

¹ Там само. – С. 174.

² Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різді Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – С. 174.

³ Білоус О. Чудеса в Києво-печерському патерику // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип. 40. – Житомир, 2008. – С. 216.

Володимирове охрещення Руси (України) насправді ледве чи було таким одномоментним тріумфом православ'я, як його показано в агіографічній літературі. Ймовірно, перехід від язичництва до християнства був тривалим процесом, що міг зайняти кілька століть. Акт охрещення Києва не міг умить розв'язати більшість проблем християнізації. Несвідомо охрещені люди, котрих було багато, спершу стали християнами лише номінально, не перейшовши відразу на вищий щабель духовного й інтелектуального розвитку.

Ще важче християнство «приживалось» у віддалених районах сходу та півночі Руси. Наприклад, у Ростово-Суздальській землі більш-менш реальна загальна християнізація навіть міських регіонів відбулася не раніше, як у XII ст. А остаточне хрещення в сільських регіонах цих земель можна віднести до XIV–XV ст.¹ Тож у патерикових розповідях згадано, зокрема, про початкові місіонерські подорожі єпископів і ченців Печерського монастиря («слово» 18-те). Ще один, уже зазначений вище («Питання благовірного князя Ізяслава про латинян»), факт, який теж формує образ історії Києво-Печерського патерика, – це явне переважання православної традиції над католицькою. І хоча зараз здається, що проблеми антипоганської (антиязичницької) та антиюдейської (з огляду на хозарські впливи) пропаганди в Києві XI ст. мали би бути гострішими за антилатинські, бо ці релігії були закоріненими на Русі, проте антикатолицькі писання теж активізувалися в окремі історичні моменти, коли західні християни отримували підвищені можливості для проповідання свого вчення серед руського люду.

Тож Печерський монастир, заснований приблизно в 1050–1051 роках, немовби сам Бог прирік відповідати на виклики безлічі проблем віросповідання та моралі того часу і розв'язувати гострі проблеми руського середньовічного суспільства. Монастир виплекав плеяду власних святих, серед котрих було чимало культурних діячів –

¹ Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різді Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 181.

властиво, фундаторів української літератури, іконописання й історіографії. Також монастир запровадив місіонерську діяльність, насамперед у східних землях Руси: з нього вийшли десятки єпископів-українців. І чи не найголовніше: ця обитель подавала співвітчизникам приклади справжнього розуміння святости православного вчення.

Лавра з перших десятиліть своєї історії скептично ставилася до влади над собою київського митрополита, а один із її засновників, Теодосій, навчав своїх ченців не бути такими, як «клирики софійські» та не шукати схожості з ними¹. На чорноризців і на паству монастирських церков не впливав рівень життя тогочасних грецьких монахів, а керувалися печерські ченці переважно здобутками книжної духовності.

Уже в 1070–1071 роках Печерський монастир отримав статус лаври та патріаршої ставропігії, тобто став офіційно невіддільний київським ієрархам². Печерські архімандрити мали високий моральний статус у Києві й часто здобували у князя та у бояр авторитет більший, аніж київські митрополити. А що протягом XI–XIII ст. зі стін монастиря вийшла більшість тогочасних єпископів-русинів, котрі зазвичай не поривали зв'язків із матірньою обителлю, то, зрештою, вплив монастиря на церковне життя був значним і далеко за межами Києва.

Надзвичайна святість монастиря породила цікавий психологічний феномен. Уже наприкінці XI – на початку XII ст. серед пострижеників монастиря ширилася своєрідна «печерська самосвідомість», значною мірою породжена писаннями преподобних Теодосія Печерського та Нестора³. Монастир, який часто називали «Домом Пресвятої Богородиці», вважали в його стінах найсвятішим, найчистішим, найчудеснішим місцем на землі. І через те всі: і мирські, й духовні особи – мали служити йому, бо таке служіння було найкращим способом «стати ближче до Бога». Для держави монастир був

¹ Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 184.

² Там само.

³ Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різдві Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 184.

своєрідним «голосом совісти» – чи не єдиним, наділеним правом оцінювати і критикувати дії можновладців...

Моральна християнська принциповість і відданість ідеям православ'я стали запорукою того, що після прийняття Унії наприкінці XVI ст. Києво-Печерська лавра виявилася єдиним київським монастирем, який залишився православною обителлю.

Розділ 3. НЕЩАСЛИВИЙ ПОХІД КНЯЗЯ ІГОРЯ (ЗА ДВОМА ДЖЕРЕЛАМИ)

3. 1. Героїчна ліро-епічна версія «Слова о полку Ігоревім».

Історична основа одного з найпопулярніших творів староруської літератури – «Слова о полку Ігоревім» – це, як відомо, провальний похід новгород-сіверського князя на землі половців у 1185 році. Свого часу влучно висловився про цей твір Іван Огієнко, назвавши його білим круком серед сірої давнини нашої літератури та наголосивши його «сильну змістовність»¹. Неабиякий інтерес до «Слова о полку Ігоревім» виявляв І. Франко. Він, зокрема, зазначав, що «Слово...», крім поетичного та мовного, має велике історичне значення як твір сучасника описаних подій². Саме це значення відомого твору орнаментального стилю доречно проаналізувати в цій частині роботи.

Початок розповіді у «Слові...» позначено характерними для літератури орнаментального стилю сюжетними відступами, які, крім того, що ускладнено декорують твір, інформують читача про деякі події, пов'язані з певними історичними постатями: Мстислава Хороброго, який зарівав Редедю перед полками касозькими, діяння «красного» (красивого) Романа Святославича й ін. Далі відбувається знайомство зі «славним» князем Ігорем, який сповнився ратного духу та й повів свої війська на землю половецьку «за землю руську». Вже на початку твору виринають елементи мітології чи легендарної історії стародавніх слов'ян, зокрема Троян (чи то мітична істота з трьома головами та звіриною подобою, чи то бог, про якого дуже мало відомо, чи давній готський або римський правитель): «Давню славу звиваючи з новою, Летючи тропою Трояновою»³, – та бог Велес: «Віщий Бояне, внуце Велесів»⁴. Опісля повідомлено, що князь Ігор зустрівся зі своїм братом Всеволодом (його

¹ Митрополит Іларіон. Слово про Ігорів похід. Пам'ятка української літератури XII віку. – Рівне, 2000. – С. 34.

² Франко І. Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ» // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 39. – Київ: Наукова думка, 1983. – С. 359.

³ Слово про Ігорів похід / переклад М. Рильського. – Київ: Держлітвидав, 1939. – С. 2.

⁴ Там само.

порівняно з могутнім туром) і що вони остаточно домовилися про спільний похід на половецьку землю.

Та вже на початку походу Ігоря і його військо спіткав недобрий знак – сонячне затемнення. У тодішній системі забобонних вірувань це природне явище лякало та віщувало смерть. Зокрема, Надія Федорович доводила, що тогочасні літописці ставилися до цього явища дуже пильно та серйозно, а саме затемнення спіймали як знак від Бога чи певну пересторогу¹. Проте, незважаючи на зловісний знак, князь Ігор вирішив продовжувати похід.

Окрім природних явищ, недобрі знаки подавала і фавна: «Підстерігають птахи на дубах, Вовки грозу в ярах навивають, Орли-білозерці клекотом Звірину скликають на кості, Лисиці брешуть на щити багрянні»². Хижі птиці та різна звірина часто просто-таки супроводжували військо, бо дружина в поході залишала після себе багато відходів, недоїдків, а також мертвих коней, які падали під час переходу. Поля битв теж ставали місцем бенкетування для птахів і тварин.

Перша зустріч і битва з половцями закінчилася перемогою князя, здобиччю та захопленими в полон невільникми. Здобичі було так багато, що нею, за словами автора, вимощували дорогу через болота для війська: «Тканинами, оксамитами та кожухами Ще й уборами пишними половецькими Мости по болотах вимощували»³.

Проте настав час нової – значно масштабнішої за першу – битви. На полі бою з'явилися уже половецькі володарі – хани Гзак і Кончак. При тому природа не переставала подавати Ігореві все нові погані знаки: «Кривава зоря світ-день ізвістує, Чорні хмари находять з моря, Чотири сонця закрити хочуть. Трепече в них синя блискавка. – Бути грому великому»⁴. У цьому самому фрагменті наведено історично цінну згадку про тогочасні баталії. Стріли у творі порівняно з дощем, адже основою

¹ Федорович Н. Астрономічні явища в українських літописах і в давній українській літературі // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць / за заг. ред. О. Петрука. – Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. Підстригача НАН України, 2014. – С. 164.

² Слово про Ігорів похід / переклад М. Рильського. – Київ: Держлітвидав, 1939. – С. 3.

³ Там само. – С. 4.

⁴ Там само.

тактики середньовічного бою було засипати супротивників зливою стріл (тож і незліченну їхню кількість порівняно з кількістю крапель під час рясного дощу), списи ж були розхідним матеріалом, який часто губився чи ламався, що лягло в основу низки фразеологізмів: «багато списів поламали», «поламати списи», «тут багатьом списам поламатися». Останнє означало тривалу ворожнечу чи бій. Згодом ці фразеологічні звороти поширилися на сферу словесних дискусій, запрошення до диспуту тощо. Шаблі у битві неминуче щербились об обладунки та шоломи ворогів, що означало для воїнів потребу після кожного бою гострити, правити і лагодити зброю.

Друга битва, описана у «Слові...», закінчилася для руського війська поразкою. Частина воїнів дезертирувала, а коли Ігор захотів зупинити втікачів, він потрапив у полон (полон у ті часи вважали великою ганьбою – на відміну від смерті у бою). Тривалу битву на річці Каялі у творі порівняно з бенкетом, а половців – зі сватами, котрих добре напоїли (їхньою кров'ю). Тим часом Ігорева поразка дала змогу половцям почати нові набіги на Русь, тоді як у самій Русі відновилися призабуті старі чвари між князями. Про це з горем писав автор «Слова...»: «Перестали князі невірних воювати, Стали один одному казати: “Се моє, а се теж моє, брате!”»¹

Щоби пояснити значущість поразки і змусити читача проїнятися її болем, у «Слові...» максимально гіпертрофовано почуття туги в частині, яку умовно можна назвати «Стогін». Стогне земля, й ідуть по ній мітичні Карна та Жля, насилаючи біди і руїну. Плачуть жінки загиблих воїнів, плачуть Київ, Чернігів, а князі власноруч кують собі незгоди та гризуться один із одним під час набігів чужинців. Ігор і Всеволод розбудили лихо, відімкнули умовну скриньку Пандори, яку колись із великими зусиллями замкнув їхній отець Святослав. Успішними походами на половецькі землі він спустошив їх і показав тамтешнім ханам, що Русь – це сила, з якою треба рахуватися. Святослав ніби володів неозорими просторами, і тому його порівняно у творі з

¹ Слово про Ігорів похід / переклад М. Рильського. – Київ: Держлітвидав, 1939. – С. 7.

горностаєм і з вихором, а взяття в полон хана Кобяка описано так, наче Святослав просто вихопив його з половецької землі й укинув у Київ.

Спів про Ігоря – інший: його супроводжує жалобний настрій. Полеглих у бою побратимів князя порівняно зі золотом, яке Ігор щедро висипав у річку Каялу, втопивши в ній, властиво, найкращий генофонд свого народу.

Святослав бачив «віщий сон». Мудрий князь розпізнав у ньому лихі пророцтва, а коли дізнався, що його сини в полоні, то був змушений побиватися, що немає вже стільки сили, як колись, а поряд не видно давніх могутніх князів минулих часів, котрі би могли розбити ворога, потоптати його землі тисячами коней, випити його ріки, наказавши дружинникам зачерпнути з них води своїми шоломами.

Себе Святослав порівняв із хижою птицею, яка може продовжити свій вік, відтермінувавши старість і смерть, якщо скине старе важке пір'я: «Коли сокіл перелиняє, Високо він птахів ганяє»¹. У «Святославовій» частині «Слова о полку Ігоревім» уміщено і певні фрагменти, які вказують на віру в провидіння. Наприклад, «Тим же то Боян віщий І склав колись мудру приповідку: “Ні мудрому, ні меткому, Ні за пташку прудкішому Суда божого не минути!”»² Кінець цієї частини теж сповнений болем і розпачем через те, що біди Руської землі тільки починаються, а князі Рюриковичі та Давидовичі мають відмінні інтереси й різні погляди, тож дбають лише кожен про себе, а не разом для загального добробуту Руси.

Наступний фрагмент – славнозвісний «Плач Ярославни». Ця частина схожа на думу, а рівно ж і на голосіння й уміщує опис сумних подій: утрат, лих, поразок. Також плач сповнений риторичних звертань до загиблих, до Бога та до сил природи у формі тужливого монологу, в підтексті якого кристалізовано тільки одне запитання: «За що?» – від Євфросинії Ярославни, дружини пораненого та захопленого в полон

¹ Слово про Ігорів похід / переклад М. Рильського. – Київ: Держлітвидав, 1939. – С. 9.

² Там само. – С. 13.

князя Ігоря. Плач Ярославни насичено риторичними фігурами, метафорами та образами персоніфікованих Вітру, Сонця, Дніпра.

Схожий на «Плач Ярославни» своєю образністю фрагмент «Слова...» («Злато слово слізьми змішано») знову пов'язаний із великим київським князем Святославом. Тут він дорікає двом молодим князям за самовпевненість і нерозважливість, але водночас сумує та оплакує великі втрати.

В останній же частині твору йдеться про втечу з полону князя Ігоря (з допомогою таємничого Овлура – русина чи половця), навздогін за яким женуть Гзак і Кончак, марно намагаючись його спіймати. Поміж рядками опису Ігоревої втечі також згадано про трагічні події на річці Стугні з уже згадуваним потонулим князем Ростиславом.

Незважаючи на сумнівні заслуги Ігоря та Всеволода і на невдалі підсумки та наслідки їхнього походу, «Слова...» завершують рядки про славу та велич князів руських – у дусі орнаментального стилетворення, панівного у XII–XIII ст.:

*Слава славна Ігорю Святославовичу,
Буй-турові Всеволоду,
Володимирові Ігоревичу!
Здоров'я князеві й дружині,
Що борються за народ християнський
Із військами поганями!
Князям і дружині слава!¹*

3. 2. Візія подій у Київському літописі.

Твір іншого жанру, теж писаний у XII ст. – Київський літопис, – на відміну від «Слова о полку Ігоревім», сповненого ліричними відступами, мітологією та пісенністю, більш стриманий емоційно та, як і належить тексту літописного жанру, більш прецизійний щодо показу історії. Деякі події,

¹ Слово про Ігорів похід / переклад М. Рильського. – Київ: Держлітвидав, 1939. – С. 16.

згадувані у «Слові...» як випадкові, в Київському літописі скомпоновано відповідно до логіки вчинків і мислення тогочасних людей, і їхній причиново-наслідковий перебіг виглядає цілком обґрунтованим.

Наприклад, у літописному оповіданні «У рік 6692 [1184]» та в перших абзацах літописного оповідання «У рік 6693 [1185]» описано етапи битви на річці Хоролі, коли половецький хан Кончак зазнав поразки від руського війська і був змушений утікати за ріку, а за ним гналися шість тисяч чорних клобуків, тобто збірне військо тюркських народів, союзників Русі в ті часи¹.

А вже в наступних абзацах, окрім взаємодії князів, наведено опис іще одного успішного походу воїнів Русі: «Тої ж весни князь Святослав послав [воєводу] Романа Нездиловича з берендичами на поганих половців. [І з] Божою поміччю взяли вони вежі половецькі, багато здобичі і коней місяця квітня у двадцять і перший [день], на самий Великдень»².

І. Франко вдався до аналізу цієї події за текстами Іпатіївської та Лаврентіївської літописних редакцій і зробив низку висновків, які стосувалися літописця (зокрема, про те, що той був світською людиною³). І. Франко не забув звернути увагу також на літописні розповіді, які стосувалися наслідків невдалого походу. Заголом, пишучи про його зображення в Київському літописі, він назвав цей опис «трилогією», «де в першій частині розповідається про похід та поразку князя, у другій – про походи половців на Русь після цієї поразки, а в третій – про втечу Ігоря з полону»⁴.

Ці відомості пояснюють мотивацію Ігоря та Всеволода щодо походу проти половців. Попередні битви виявили слабкість половців, і тому, вірогідно, князі думали, що і їхній похід буде легкий та принесе їм здобич, славу і територію. Звісно ж, бажання слави та наживи пояснено в

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 335–336.

² Там само. – С. 336.

³ Франко І. Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ» // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 39. – Київ: Наукова думка, 1983. – С. 359.

⁴ Лютко Н. «Слово про Ігорів похід» у дослідженнях Івана Франка та Івана Огієнка: порівняльний аспект // Українська мова та література. – 2007. – № 33–34. – С. 29.

літописі високими мотивами та необхідністю битися з абсолютним злом і ворогом: «Не дай Бог одмовлятися їздити на поганих. Погані є усім нам спільний ворог»¹, – такі слова вкладено в Ігореві вуста у Київському літописі.

Як і у «Слові...», в літописному оповіданні згадано явище сонячного затемнення біля Дінця-ріки, та Ігор був не з тих, хто відступається від задумів, і тому його військо переправилося через Донець.

Дійшовши до ріки Осколу, Ігорєва дружина два дні чекала на Всеволода з його військом. Це, між іншим, засвідчує відповідальність щодо майбутнього походу, бо князі розуміли, що об'єднання сил підвищить шанси на успіх.

Від ріки Осколу об'єднане військо вирушило до річки Сальниці, та дружину перестріли сторожі (аналог сьогоденної розвідки), котрі їхали попереду з метою взяти «язика» (полонити когось із половців, аби той розповів про чисельність половецького війська, його позиції, озброєння тощо). Сторожі повідомили Ігоря, що, вірогідно, його та Всеволодова присутність на половецькій землі не залишилася непоміченою, а передові загони ворога поводяться підозріло: патрулюють кордони володінь на конях і готові щомиті сурмити тривогу та кликати підкріплення, – тож князям треба або наздоганяти й ліквідувати свідків, або відступати.

Чітка логіка Київського літопису просто не залишає місця для лірики, як у «Слові...» Ігор вирішив не відмовлятися від походу, навіть розуміючи, що не все пішло за планом. Тому він наказав війську мчати на конях цілу ніч, аби наздогнати половців. Коли це сталося, руська дружина біля річки Сюурлію наразилася на сильний спротив половецьких воїнів і місцевого ополчення (зібралися половці «од малого і до великого»²). Половці відіслали назад свої сторожові вежі, а самі приготувалися зустріти стрілами руське військо під час його переправи через річку. Літописна розповідь не намагається вражати читача гучними епітетами, «дощами стріл» і «тьмою ворогів», а крок за кроком

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 336.

² Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 337.

пояснює перебіг подій, мотивацію персонажів і ворожих сторін, тогочасні військові хитрощі, тактику тощо.

Незважаючи на розумний задум половців, їхніх сил виявилось замало для перемоги, і тому руське військо, організувавшись у шість полків, завдало їм поразку. Відтак русини почали грабувати вежі, набирати полонених і здобич, не зрозумівши, що завданням перебитої частини половецького війська було виграти час і що головні сили половців уже спішили на допомогу переможеним.

Руське воїнство опинилось у пастці, бо не могло вибратися з чужої землі через утому коней, яких перед тим гнали цілу ніч. Князі почали здогадуватися, що незабаром на них чекає битва з набагато чисельнішим воїнством, аніж до того. Тут можна добачити, що причина майбутньої поразки – не стільки описані у «Слові о полку Ігоревім» молодість і нерозважливість Ігоря та Всеволода, скільки їхнє помилкове рішення так глибоко зайти вглиб території ворога, що унеможливило організацію відступу. Руське військо опинилось перед вибором, який різновид поразки обрати: програти втікаючи (і половці на свіжих конях із великою імовірністю наздогнали би русинів і перебили їх) чи прийняти бій із помітно сильнішим супротивником. Звісно ж, Ігор обрав другий варіант – більш почесний і з вищими шансами вціліти. Усі дії та рішення князів диктувала невблаганна логіка ситуації в межах воєнних звичаїв тих часів.

Військо, яке прийшло на підмогу розбитим половцям, виявилось надзвичайно великим. Таким чисельним, що Ігор сприйняв його за об'єднані сили чи не всіх відомих йому половецьких ханів: «Се, видати, зібрали ми на себе землю всю: і Кончака, і Козу Бурновича, і Токсобича, [і] Колобича, і Стебича, і Тертробича»¹. Русини вирішили спішитися, бо розуміли, що рано чи пізно їх відтіснять до ріки, яку доведеться перепливати, а на конях робити це буде вкрай важко.

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 339.

Крім кількості половців, причиною поразки стало ще й поранення Ігоря в руку, яке виявилось таким важким, що вона перестала функціонувати. Це не тільки вивело з бою князя, а й істотно де мотивувало його військо: «...і була печаль велика у полку його»¹. Коли в полон потрапив важко поранений воєвода (вірогідно, Ольстин Олексич), це тільки довершило розпач русинів. Військо відступало все ближче до ріки, зморене тривалістю битви та великими втратами у вигляді поранених і вбитих.

Першими почали втікати ковуї, котрі були попереду, а у спробі зупинити їх потрапив у полон і князь Ігор, якого спіткали тільки ганьба та гірка доля спостерігати за добиванням брата Всеволода. У своїй ганьбі Ігор, за текстом Київського літопису, добачив вплив провидіння та кару вищих сил, пов'язавши це з погромом, який він і його дружина попередньо вчинили в місті Глібові, коли постраждало багато невинних християн².

По закінченню битви Всеволод потрапив у полон, як і Ігор: «Ігоря ж узяли були Тарголови, муж на ім'я Чилбук, а Всеволода, брата його, узяв Роман Кзич, а Святослава Ольговича – Єлдечюк із Бурчевичів, а Володимира – Копті з Улашевичів. Тоді ж на бойовищі Кончак поручився за свата [свого] Ігоря, тому що був він поранений»³.

Подальшу літописну розповідь – так само, як і у «Слові...», – присвячено подіям, які стали наслідком невдалого походу Ігоря, а також перипетіям його втечі з полону.

Порівнюючи «Слово о полку Ігоревім» і літописне оповідання «У рік 6693 [1185]» із Київського літопису, можемо впевнено сказати, що це два різні жанрові погляди на одні й ті самі події. Якщо «Слово...» має виразні риси героїчної балади, що уславлює подвиги та оплакує поразки руських князів із тужливою нотою про майбутнє Русі загалом, то літописне оповідання є лишень одним фрагментом великого твору, Київського літопису, і воно, згідно з вимогами свого жанру, інформативно й у хронологічній послідовності описує

¹ Там само.

² Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 339.

³ Там само. – С. 340.

шерег історичних подій, намагаючись пояснити їхні причини (зокрема, метафізичні та провіденційні), сутність і наслідки, які своєю чергою стають сюжетним підґрунтям для наступних літописних оповідань.

Розділ 4. ПЕРІОДИ РОЗБРАТУ І ХИТКОЇ ЗЛАГОДИ (ЗА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИМ І КИЇВСЬКИМ ЛІТОПИСАМИ)

При аналізі Галицько-Волинського літопису неможливо не помітити певної «рваності» сюжету. Немовби навмисно, він тяжіє радше до вигляду розбитої мозаїки, ніж суцільної картини, розбігається довшими чи коротшими сюжетними лініями, пов'язаними з окремими історичними постатями і насиченими великою кількістю авторських відступів. Щодо цього, наприклад, сучасний дослідник Роман Голик схильний uważати, що Галицько-Волинський літопис є об'єднанням творів різних жанрів (т. зв. воєнних повістей, хронічок походів, життя та ін.), неоднакових за тематикою, з різною жанровою стилістикою та різним ідеологічним спрямуванням¹.

Проте, незважаючи на підкреслену мозаїчність, характерну для літературних творів орнаментального стилю, Галицько-Волинський літопис не втрачає жанрової структури і має суцільну чітку композицію. Його нетиповість і умовна ламаність не деформують а розширюють український середньовічний літописний канон і визначають унікальність самого твору.

Загалом велика кількість історичних подій, вставних історій (іноді побудованих за новелістичним принципом), історичних персонажів, їхніх імен і вчинків – це особливий спосіб занурення читача в холодну вирву живої історії, привідкриття серпанку часу, що затуляє від нас події давнини, і наповнення давніх подій особливим літописним ритмом. Географічні назви, побутові особливості, суперечки давніх князів, котрі вже сотні років спочивають у землі, пульсують в унісон із нашими стандартизованими та дещо сухими шкільними знаннями про історію.

Також слід наголосити особливий темп розповіді: деякі роки та події описано мовби поспіхом і максимально лаконічно, а на деяких, навпаки, сюжет пригальмовує і зупиняється, щоб описати їх якомога детальніше та ретельніше. Дивно бачити, як події цілого року подекуди охарактеризовано однією

¹ Голик Р. Лексикон слів, образів і стереотипів Галицько-Волинського літопису: у пошуках моделі // Княжа доба: історія і культура. – 2008. – Вип. 2. – С. 211.

короткою та ніби обрубаною фразою: «Була тиша» (або: «Не було нічого»), а тим часом іншим подіям – тривалістю один день чи обсягом із одну битву – може бути присвячено один чи навіть декілька чималих абзаців.

Спробуймо зосередитися на аналізі подій і на характері їхнього представлення в Галицько-Волинському літописі у період між 1201 і 1223 роками. Відповідні літописні оповідання розповідають про історичний період, який можна охарактеризувати як період «смути» – особливий у творенні літописного образу історії.

На самому початку літопис в особливий спосіб знайомить нас зі щойно померлим великим князем Романом Мстиславичем – самодержцем, видатним воїном і бідною для всіх поганських народів. Показово, що головною причиною успіхів та перемог Романа вказано не його таланти чи сильне військо, а те, що він жив і діяв, «мудрістю ума додержуючи заповідей Божих»¹. Таким чином, князь постає провідником волі Божої на землі Руській, а поганські народи – злом і його антагоністами, котрі неминуче мають щезнути, бо противляться провидінню. У військових звитягах князя зображено зі залученням характерних для орнаментального стилю пишних анімалістичних образів. Він кидався на поганих левом, лютував, як рись, і губив ворогів, як крокодил, а також його порівняно з такими гордими тваринами, як орел і тур. Зокрема, цікавою є згадка про крокодила, бо ця тварина не характерна для нашого регіону, – тому виникає цілком логічне запитання, звідки літописцеві тих часів було відомо про таку екзотику? Н. Федорак висловив припущення про можливе запозичення з візантійської чи орієнтальної пам'ятки, бо згадка про «крокодила» – це радше ознака іноземної чи паломницької літератури².

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 368.

² Федорак Н. Аспекти сюжету Галицько-Волинського літопису (до питання про цілісність сюжету літописного твору) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 35. – С. 62.

Князь Роман ступав у слід заповітам свого могутнього славного предка Володимира Мономаха і зрівнявся з ним славою. Далі в літописі вміщено коротку, але характерну для орнаментального стилю згадка про Мономаха та про його велич. Володимира Мономаха показано нищівною для поган незламною силою, що буквально вичавила половців далеко за межі Руської землі, а їхніх ханів змусила втікати світ за очі й живитися самою рибою. Власне, вислів «живитися рибою» в цьому прикладі означає втратити змогу володарювати чи успішно воювати, змирившись із гнітючим становищем переможеного. Володимира Мономаха зображено як постійного тріумфатора та збирача земель, котрий досягнув такої майстерності у військовій справі, що розбив усіх ворогів Руси.

Втім, незважаючи на ревне дотримання Божих заповідей і повчань свого могутнього предка, Роман помирає, і після його передчасної смерті в Галицько-Волинській державі настає час тривалого безвладдя. Романові сини на той час були дуже малі (Данило, згідно з літописом, мав 4 роки, а Василько – 2) й не могли ще перебрати батькову владу. Це стимулювало та примножувало кількість зазіхань на княжий стіл і посилювало боярське «самоврядування». Князь Рюрик, який раніше у страху перед величчю Романа став ченцем, полишив монаше життя і, заручившись підтримкою половців та частково руських бояр, вирушив на Галич. Поблизу Микулина галицькі та волинські бояри дали йому бій, але зазнали поразки. Зате в самому Галичі на Рюрика чекала невдача, бо місто виявилось під захистом військ угорського короля Андрія, який прийняв Данила як власного сина і завів до Галича своїх воєвод. Рюрик не наважився брати Галич і повернувся до Києва.

Та вже невдовзі названі в літописі «безбожними» (як такі, що зазіхнули на призначений Богом престол законних правителів – спадкоємців Романа) галичани заручилися підтримкою опального боярського роду Кормильчичів (їхні права через невірність представників цього роду свого часу урізав Роман), а ті привели зі собою князів із династії Ігоровичів і посадили на княжіння в Галичі Володимира Ігоровича, а у Звенигороді – Романа Ігоровича. Цей

владний переворот змусив удову Романа Мстиславича, княгиню Анну, взявши дітей Данила та Василька, втікати з Галича до міста Володимира на Волині. Далі в літописі розгортається типовий середньовічний сценарій боротьби між правонаступниками престолу й узурпаторами влади.

Узурпаторам, тобто Ігоровичам, було необхідно будь-що винищити рід Романа, убивши Анну та її дітей, бо це могло допомогти позбутися найсильніших конкурентів і легітимізувати нове княже правління. Анні з дітьми довелося знову рятуватися й утікати тепер уже з Володимира, щоби не спокушати місцевих мешканців видати їх за нагороду. Рятуватися законним спадкоємцям допомагали лядський князь Лестько та король угрів Андрій, які теж були персонами зацікавленими, бо протекторат над Романовими нащадками давав їм неілюзорні шанси на владу в Русі. Допомогу лядського князя Лестька показано в літописі не як логічне діяння зацікавленої особи, а як допомогу та волю Бога: «Та Бог став на поміч: Лестько не спом'янув ворожнечі <...>»¹.

Далі згадано цікавий, із погляду провіденційності, епізод, коли ляхи пішли на Володимир і ввели в оману мешканців міста, показуючи їм малого Василька і змушуючи відчинити ворота Романовому синові. Зрештою, ляхи розграбували і знищили майже ціле місто, і лише церква Святої Богородиці залишилася цілою і врятувала в собі людей. Міцні двері не піддалися сокирам і мечам ляхів, і це вкотре символізувало Божі могутність і задуми щодо майбутнього.

Згодом літопис навів епізоди, коли лядський князь Лестько настановив малого Василька правити над берестянами, й ті охоче прийняли цю радше символічну владу над собою (насправді вся влада належала людям Лестька), далі згадано, що Василька послали княжити до Белза. З історичного погляду, і ляхи, й угри просто отримали можливість диктувати свою волю в певних руських князівствах, про що свідчать

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 370.

згадки про спустошення міст, про Андрієве захоплення в полон Романа Ігоровича (потому той утік із неволі), про спробу пограбувати церкву Святої Богородиці та про численні жорстокі страти й інші злочини, які скоював Андріїв воєвода Бенедикт (Бор Лисий) – названий у літописі «антихристом»¹. Як наголошував П. Білоус, цей воєвода Бенедикт виступає у творі немовби прообразом темного месії, новозавітним Дияволом, подібним до образу сатани в «Одкровенні Йоана Богослова»². Тому на тлі іноземних інтервентів узурпатори Ігоровичі вже не здавались аж такими поганими, й у перебігу боротьби за владу в Галичі вони прогнали Бора Лисого назад в Угри.

Часто трапляється, що правителі найбільше ненавидять тих, хто допоміг їм здобути владу, бо ті пам'ятають узурпаторів слабкими. Так було і з Ігоровичами. Після остаточного утвердження їхньої влади Ігоровичам стали кісткою в горлі галицькі бояри, котрі перед тим допомогли їм прийти до княжіння. Отже, Ігоровичі вчинили змову і перебили майже всіх галицьких бояр. Це так обурило Кормильчичів, що Володимир Кормильчич утік в угри просити короля Андрія відпустити на галицький престол Данила (як законного спадкоємця) і надати військо, щоби розбити узурпаторів. У такий спосіб нащадок Романа знов опинився в центрі політичних подій. Лядський князь Лєстько не міг не скористатися такою нагодою і надіслав допомогу Данилові з уграми – буцімто від імені Данилового брата Василька – штурмувати Звенигород. За підсумками чергової воєнної кампанії Данило залишився княжити в Галичі, проте він був іще підлітком, тож усі справи, ймовірно, провадили довірені люди короля Андрія. У наступні роки вир історичних подій ще не раз заносив Данила до ляхів, і до угрів, а люди в його оточенні постійно мінялися. Самі ж Данило та Василько певний час іще були просто інструментами в чужих руках, про що свідчать численні згадки в літописі («<...> Данило ж тоді був дитям, так що тільки міг на коні їздити <...>»³ й інші).

¹ Там само. – С. 371.

² Білоус П. Апокаліптичні мотиви Галицько-Волинського літопису // Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки». – 2022. – № 2 (жовтень). – Режим доступу: <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2022.2.1>.

³ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 374.

По досягненню повноліття Данило і Василько, переживши чимало лих, а також братню розлуку, переламали з Божою поміччю ланцюжок княжих чвар, родинного розбрату й утворили міцний тандем взаєморозуміння і взаємодопомоги. Данило як старший вів перед, а Василько, немовби завжди залишаючись у тіні брата, був вірною та міцною опорою їхнього союзу. Брати повернули собі Берестя, Угровськ, Верещин, Столп'є, Комов, а згодом і всі південноруські землі. Це зламало плани іноземних покровителів. Розлючений Лєстько послав своїх ляхів пустошити землі вздовж річки Бугу, проте, спровокувавши бій із військами Данила, зазнав поразки.

Тож життя нащадків князя Романа розділилося на два важкі періоди: сирітської дитячої слабкості і безпорадності й період дорослих ініціативних діянь, спрямованих на повернення батькової спадщини. Ххарактерно, що, коли в дорослому віці з братами починають рахуватись і «хотіти миру» з ними, літопис описує ці події як частину Божої волі та провидіння. Наприклад, литовські князі, шукаючи миру з братами та їхньою матір'ю Анною, послали послів «за Божим повелінням»¹. Здавалося би, звичайне, абсолютно прагматичне рішення для запевнення собі союзників і налагодження міжнародних відносин подано так, немов сам Бог звелів литовським князям послати послів, і їм залишалося тільки виконати Його волю.

На жаль, життя братів було сповнене не тільки союзів, ініційованих вищими силами, а й боротьбою. У тій боротьбі Данилові та Васильку довелося переборювати і ляхів, і угрів, і місцеві боярські еліти, а також проявляти військову доблесть і політичну гнучкість у тривалому протистоянні з монголо-татарами. У цьому контексті варто згадати битву Данила Романовича з воєводою Філею. Філю в літописі охарактеризовано, як «прегордого», і слово «прегордий» означає не гордість, а надмірну гординю, яка є гріхом. Філя переконав себе в тому, що він вищий за Бога і може діяти всупереч Його волі. Цю надмірну гординю в літописі описано словами: «<...> Філя, здавна

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 377.

прегордий, надіючись обійняти землю й вичерпати море <...>¹. Але Бог не стерпів такої гордині й тому став на поміч Данилові, а згодом допоміг подолати й убити прегордого Філю.

Ще один мотив кари Божої простежуємо в історії про угорського короля Бела, коли він замислив піти на місто Галич, аби його захопити. У Галичі на той час уже правив князь Данило. І Боже провидіння, не бажаючи Белі успіху, «сигналізувало» йому різними знаковими подіями про хибність його рішення та про важкі наслідки за непокору волі Бога. Коли Бела зі своїм військом увійшов у «гори Угорські», почався сильний дощ. За версією Галицько-Волинського літопису, то «<...> послав на нього Бог архангела Михаїла одкрити потоки небесні»². Дощ мав таку силу, що спричинив повінь, у якій тонули коні, а люди у страху мусили шукати найвищі місця, щоби не загинути.

Проте Бела не сприйняв знаків вищих сил, продовжив похід і взяв місто Галич в облогу. За це Бог наслав на Бела та його військо «Кару Фараонову». Тобто маємо виразну алюзію на події, описані у Старому завіті, де Бог наслав кару на фараона за те, що той не хотів випускати народ Мойсея з єгипетського полону. Кар було десять, і яку саме кару з біблійного сюжету мав на увазі літописець, достеменно не відомо. Можна припустити, що, взявши Галич в облогу, Бела не розраховував кількості провізії та знехтував те, що Галич «стояв кріпко»³. Облога затягнулась, у Галичі було багато ресурсів і провіанту, тому в умовній облозі опинилися не галичани, а самі нападники. Антисанітарні умови, хвороби серед війська, жаби, воші та моровиця, які неодмінно супроводжували середньовічні армії, з кожним днем знесилювали Бела. Імовірно, це й були ті біблійні карі, про які згадував літописець. Урешті решт, Бела втік разом зі своїми охоронцями, а своє поріділе військо полишив напризволяще. Воно втратило монолітність, вояки почали розбігатись, і, звичайно ж, їх розбили захисники міста. Остаточне винищення інтервентів зображено як довершення

¹ Там само.

² Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 387.

³ Там само.

Господньої кари. Знесилених угрів навіть «ангел побивав»¹, у них відпадали підошви ніг, немовби то були не ноги, а черевики; деякі помирали з Божої волі, забравшись на коней (бо, вірогідно, загнані коні падали від знесилення і чавили під собою вершників), інші вмирали, взявши м'ясо до рота (ймовірно, тут річ в остаточному зіпсутті провіанту, який із їжі перетворився на гниль і отруту). Також згадано й інші недуги, які Бог наслав на нещасних угрів Бели, котрі пішли супроти волі провидіння.

Натомість у частині, яка описує битву з монголо-татарами, поразку руських князів показано як кару за їхні гріхи, хоча самих татар традиційно названо «безбожними моавитянами»². Вони мовби символізують біблійну кару за великий гріх у вигляді натовпу безбожників, покликаних нести погибель. Але Бог милосердний до Русі, і тому татари відходять, рушаючи пустошити інші землі. «Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгороду Святополчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх. Дожидаючи Бог покаяння християнського, повернув їх назад на землю східну, і пустошили вони землю Тангутську, і на інші країни [ходили]. Тоді ж і Чингіз, хан їх, тангутами убитий був»³.

Після наведених прикладів кривавих подій стає остаточно зрозуміло, що важка доля кристалізувала розуміння братів, що треба триматися разом і княжити теж разом. Це розуміння перетворило їх на силу, з якою дедалі більше рахувалися.

Саме тому під час правління Данила та Василька відбувалося невпинне піднесення Галицько-Волинської держави – фактичної Русі XIII ст. Братів добре знали і поважали у Європі. А запорукою успіхів стало те, що Романовичі проявляли спільну державну мудрість і мали дружні стосунки один із одним. Як образно написав літописець про

¹ Там само.

² Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 379.

³ Там само. – С. 381.

Данила, «<...> братолюбством він світився був із братом своїм Васильком»¹.

Якщо ж зіставити описані в Галицько-Волинському літописі любов і співпрацю братів із матеріалом попереднього – Київського – літопису, то в останньому можна побачити відверто протилежні образи, абсолютно не схожі на об'єднаних самою долею, а також любов'ю і розумом братів Романовичів. Київський літопис є джерелом хворобливо драматичних подій, які можна було би назвати трагедією в реальному житті. Саме тому доцільно спочатку згадати такий твір, як «Слово про погибель Руської землі», яке можна було би потратувати як передмову до трагічних подій, описаних у Київському літописі.

«Слово про погибель Руської землі» – це гімн, написаний Русі, сповнений гордості, але водночас просякнутий болем. Незважаючи на велику могутність і силу тогочасної держави, незважаючи на багатство всіх її рік і колодязів вельми славних, на гори круті, горби високі, діброви густі, поля розкішні, різноманіття звірів і птиць незліченних, городи великі, села гарні, сади монастирські, храми церковні, Русь раз у раз потрапляла в замкнуте коло внутрішніх міжусобиць. І не допомагали уникнути цієї долі ні князі грізні, ні бояри чесні, ні вельмож множество. Кожного разу після смерті сильного володаря, збирача земель і грози родів поганських, Русь занурювалась у смуту й у занепад, який іноді тривав десятиліттями. Ось чому понва назва згаданого твору має такий вигляд: «Слово про погибель Руської землі по смерті великого князя Ярослава». У контексті провіденційності прикметно, що однією з вагомих переваг Руси була правовірна віра християнська, а підкорені та завойовані землі були даровані Богом народу християнському. Це дає змогу висловити припущення, що тогочасне населення Руси вважало себе народом-богоносцем, якому допомагало провидіння, а Київ – великою святиною. Цей комплекс було протиставлено поганським народам. Але з огляду на констатацію «погибелі Руської землі» стає зрозуміло, що віра у провидіння зазнала певного надлому, а невдачі та смуту сприйнято вже ширше, ніж винятково як кару Божу за гріхи чи

¹ Там само. – С. 425.

чергове випробування, – сприйнято, власне, як погибель і горе: «У сі ж дні горе християнам, од великого Ярослава і до Володимира і до нинішнього Ярослава, і до брата його Юрія, князя Володимирського»¹.

Так і Київський літопис переповнений описами нескінченних війн і походів, ворожнечею та міжусобними війнами князів, котрі мали між собою дуже складні стосунки. Сварки та чвари, образи, тимчасові союзи і нескінченні зради переважно призводили до одного й того самого очевидного фіналу. Князі йшли один на одного, заручившись підтримкою союзників, і винищували у вервечці безсенсовних сутичок своє та вороже воїнство. Убивства, грабежі, спустошення земель і боротьба за княжий стіл не йшли на користь державі, а засвідчували черговий важкий період буття й політичної роздробленості. Крім зазіхання на чуже, князі часто не берегли свого, живучи у спотвореній реальності тотальної війни та приносячи їй у жертву і матеріальні, й людські ресурси. Яскравий приклад – усеохопна ворожнеча між Ольговичами та Володимировичами, коли навіть кровні зв'язки не допомагали знайти спільну мову й узгодити дії заради спільного блага, а натомість батько йшов на сина, а брат – на брата. Збройні вирішення територіальних суперечок перестали бути чимось незвичним, а стали, фактично, нормою.

Проте й тут постійно знаходиться місце для провіденційної аргументації історії. Походи заради освоєння нових земель, грабунку інших народів і їхнього винищення подано не як річ, яку схвалюють Бог і віра, а як пряма воля Господа. Викорінення поганських родів, переслідування та знищення їхніх залишків є прикладом середньовічної логіки, в якій абсолютно природно вживалися думки про те, що моє особисте горе – це кара Господня, а горе, яке я несу іншим, – це Божа воля.

Так само провидіння царювало й у побутовій сфері, й у традиціях. Клятва на хресті чи спільна молитва мали велике значення і дозволяли

¹ Слово про погибель Руської землі / Переклав Володимир Крекотень // Давня українська література: Хрестоматія. – Київ: Радянська школа, 1991. – С. 238.

залишити живим опонента, а не вбивати його: «І цілували вони хреста межі собою, і придав [Ростислав] волості Рогволоду, і вернувся Ростислав із братами до себе»¹. Хрест був не тільки атрибутом, а іноді й провідником волі Бога: «<...> і що Бог [їх] поєднав [і] хрест чесний»².

Окрім віри у провидіння, знаковим є те, що поганські роди були уособленням зла і могли загубити християнську душу: «І там багато лиха накоїли половці; вони взяли більше десяти тисяч душ, а інших посікли»³. Пізніше середньовічні книжники Руси вже не сприймали, а спростовували знамення в душі язичництва, їх обурювало язичницьке уявлення про те, що затемнення – це поглинання Сонця звіром (драконом чи вовком), адже це суперечило християнським уявленням про світ⁴. Але неправильно було би вважати, що відбувся цілковитий відхід від язичницького минулого, бо часто події, що стосувалися божественного втручання, витлумачували через явища, інтерпретовані на язичницький манір, і дохристиянськими мітами. Уявлення та мисленнєві стереотипи були доволі сильні у свідомості тогочасних руських християн⁵.

Також у Київському літописі часто трапляються характерні для орнаментального стилю пишні описи церков – описи, які також сповнені чудес та історій про те, як майстрів, котрі оздоблювали храм, привів і скерував сам Бог: «[У] тім же році докончана була церква святої Богородиці у Володимирі, кам'яна, благовірним боголюбивим князем Андрієм. Він і прикрасив її прегарно – і різноманітними іконами, і дорогим камінням без числа, і начинням церковним, і верхи її позолотив. За віру ж його і за дбання про святу

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 272.

² Там само. – С. 273.

³ Там само. – С. 277.

⁴ Нога Г. Явища природи як чинник воєнних дій у Київському літописі // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. – Т. 33 (72). 2022. – № 6. – С. 48.

⁵ Савченко О., Білоус П. Християнська символіка в українській середньовічній літературі. – Житомир, 2018. – С. 142.

Богородицю привів йому Бог із всіх земель майстрів, і оздобив він її краще од інших церков»¹.

Незважаючи на візуальну велич духовного та політичного життя, упокорення всіх охочих заволодіти Києвом, вирішення конфліктів і формування законів та правил виявилось до снаги тільки Володимирові Великому та Ярославові Мудрому. Проте час цих двох величних князів у XII ст. вже минув, тож Русь знову опинилась у немилості в Бога (= кризовій ситуації). Натомість княжі роди розросталися, множилися претенденти на престол, грали амбіції молоді. Нікого з молодих князів не приваблювала роль суто номінального князя, без володінь і влади, а до скону княжити в якихось далеких від столиці градах теж не дуже хотілося. Прагненнями були власні володіння, велике військо, можливість провадити власну незалежну політику, а не ідеал аскетичного смирення. Неможливість задовольнити владні амбіції тільки посилювала соціальне напруження серед еліт.

У певний момент володарів стало більше, ніж володінь. Це поклало початок нової ворожнечі та кривавої боротьби за владу з перерозподілом уже поділеного. Крім владного хаосу, образ тієї історичної халепи доповнюють постійні набіги половців, що їх сприймали як Божу кару: половці спалювали села, грабували та викрадали людей. Знаково, що деякі князі не вбачали в цих набігах нічого поганого і радо укладали союзи з «поганими» половцями, котрі могли допомогти у боротьбі зі сусідом чи з іншим суперником. Де-факто, цілісна й у минулому могутня Русь упродовж XII ст. стала сукупністю мікродержав із власними законами та владою, які були пов'язані з іншими сусідніми мікроутвореннями суто номінально. Про те, що всі ці володіння – все-таки Руська земля, – згадували тільки тоді, коли треба було заявити про свої претензії на володіння сусідською територією та легітимізувати власні зазіхання на княжий стіл. Типовий приклад того часу: «У рік

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 279.

6636 [1128]. Ольгович Всеволод схопив стрія свого Ярослава [Святославича] в Чернігові, а дружину його посік і розграбував. Мстислав же з Ярополком, [братом своїм], і з воями хотів іти на Всеволода із-за Ярослава. Всеволод тоді послав [послів] до половців, а Ярослава пустив до Мурома»¹. Фактично, можна було чинити які завгодно безчинства за умови, якщо ти маєш власне військо та сильних союзників. Великий князь київський Мстислав вирішив уникнути конфлікту і просто поступився територіями.

Такими складними переплетеннями войовничих союзів і взаємодій сповнено майже цілу розповідь Київського літопису. Кожна подія – це окрема батальна історія, а іноді й не одна, як-от: «Ходив Мстислав на Литву із синами своїми, [Всеволодом, Ізяславом і Ростиславом], і з Ольговичами, і з Всеволодом [Давидовичем] городенським, і попалили вони їх. Та самі вони, [литва], поховалися, а киян тоді багато побила литва, бо не встигли вони були [йти] з князем, а пізніше йшли услід за ним, окремо»². П. Білоус зазначив, що Київський літопис містить низку подій, які загалом можна назвати військовим епосом, твір у більшості випадків розповідає про численні війни та походи, про чвари князів, котрі не могли налагодити стосунки між собою, а тому ворогували, сварилися й ішли один на одного³.

Нерідко жертвою войовничости й нерозважливости князів ставала і столиця. 1171 літописного року Київ було взято і люто грабовано впродовж трьох днів. Було пограбовано монастирі, Софію, Поділ, Десятинну церкву Богородиці та багато інших місць. Літопис згадує про численні звірства, вбивства людей, гвалтування жінок, спалення церков, викрадення ікон, золота і коштовних риз священників⁴.

Від таких розповідей віє чимось апокаліптичним, тож авторам літопису, котрі орієнтувалися на провидіння, не залишалось нічого іншого, як

¹ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 183.

² Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 186.

³ Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3 т. – Т. 2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник. – Житомир: ПП «Рута», 2012. – С. 68.

⁴ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 295.

звинувачувати в усіх цих трагічних подіях диявола, лукавого. Це він своїми хитрощами та підступами шкодить усім і всюди, не хоче добра між братами, прагне множити зло. Також у Київському літописі є численні згадки про природні явища та катастрофи, які літописці теж трактували як волю провидіння і кару чи принаймні Божі знаки. Прикладами є відомості про землетрус: «Земля потряслася трохи, і впала церква велика святого Михайла в Переяславлі...»¹; згадки про небесні знамення: «[У] тім же році було знамення в сонці: надвечір воно [стало] як місяць малий і мало не померкло [місяця] серпня в одинадцятий день»². Згадувано також і природні лиха: потопи, які змивали майно та будівлі; бездоріжжя після великих дощів та ін. Не менш апокаліптичними виглядають численні батальні сцени.

Образ історії того буремного часу доповнюють відомості про те, як три князі: Ізяслав Мстиславич, Ізяслав Давидович і Святослав Всеволодович – просто вирішили спалити місто Юріїв разом із його святинями та з усім населенням. Місто, яке здебільшого було дерев'яне, згоріло на суцільний попіл разом із божницею святого Михайла³. Це вкотре ілюструє падіння моралі в роздробленій Русі, мінливість бажань та ідей мікроправителів XII ст. Їх абсолютно не цікавили ні нові землі, ні прибуток із них, ні місто. Просто воно стало на їхньому шляху, тож було повністю знищене.

Замість хисткого миру та декількох десятиліть налагодження життя, торгових зв'язків і дипломатії князі жонгливали військами своїх друзів і поплічників, залучаючи їх у мікросутички, які розпорошували та знищували ядро тогочасного руського суспільства. У вогні війн гинули не тільки чорні клобуки, половці та далекі іноземні інтервенти, а й кияни і руські дружинники. Як приклад безглуздої загибелі можна навести

¹ Там само. – С. 180.

² Там само.

³ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 251.

смерть Ярослава Святополковича, якого підступно вбили два ляхи¹. І це не дивує, бо кожна облога та штурм міста чи поселення приносили не тільки золото і можливість швидкого збагачення, а й численні смерті нападників.

Ізяслав, який, наприклад, був вимушений воювати не за своє, водночас піднесено звертався до русинів: «Браття і дружино! Бог ніколи Руської землі і руських синів на безчестя не давав! Вони всюди добували свою честь! І нині, браття, подбаймо про се всі. У сих землях і перед чужими народами дай нам Бог честь свою добути!»² Проте навіть у цьому патетичному закликуні лейтмотивом безсенсовності і даремності втрат звучать слова: «у сих (тобто чужих) землях» і «перед чужими народами». Тим часом після кожної битви було майже неможливо порахувати кількість загиблих, і чужих, і своїх. Одне з типових літописних повідомлень про підсумки бою: «І так потоптали вони їх і багатьох тут побили, а інші потопились, а інших захопили»³.

Наступний момент Київського літопису особливо характерний із погляду образу історії та провіденційності: князі вкотре не пошанували Бога як незбагненого і величного, а ототожили з Божою волею власну волю та власні інтереси. Немовби вони були намісниками Бога на землі, а їхня воля – воля Божа. Тому ті, хто з ними, – святі й добрі навіть після спалення дюжини міст чи масових страт, а ті, хто проти них, – безбожники та поганці: «Ізяслав же сказав королеві: “Сину! Якщо Володимир помре, то [се] Бог убив його, тому що він одступив од хресного цілування нам обом. Бо про що він цілував хреста і що тобі говорив – як він додержав? А іще до того соромом нас обох покрив! Тож нині чому ти ймеш йому віри? Адже він тобі не додержав і перший раз, і вдруге. Нині ж дав нам його Бог, то ми самого захопімо, а волость його візьмімо!”»⁴

Урешті-решт, Володимирові наказали повернути всі руські городи, які він колись захопив, і задовольнитися незрозумілим статусом щодо Ізяслава: чи то

¹ Там само. – С. 180.

² Там само. – С. 252.

³ Там само.

⁴ Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 253.

полоненого, чи то все ж таки брата. Тобто всі людські жертви та зусилля були марні. Усі смерті воїнів Володимира при взятті руських міст, усі смерті місцевого населення тих міст, усі смерті воїнів Гейзи й Ізяслава, всі смерті воїнів Володимира під час захисту від Гейзи й Ізяслава виявилися потрібними лише для того, щоби міста знову перейшли від Володимира до Ізяслава. Замість того, щоби розвиватись і процвітати, Русь та її князі загрузли у кривавій міжусобній бані численних містечкових війн і конфліктів, марнуючи людей, час і ресурси.

Така політична нераціональність у використанні й людських, і матеріальних ресурсів уже невдовзі призвела до трагедії: половецька сила стала значно потужнішою за силу руських князів. Тепер уже половці взялися влаштовувати регулярні набіги і перемагати кількістю воїнів. Вони спалювали остроги та передмістя, змушуючи князів відступати. Очевидно, що міжусобні війни та внутрішні конфлікти послабили Русь і спричинили половецькі спустошення волостей та міст.

Як підсумок можна спостерегти, що історія імперій і середньовічних «федерацій» схожа та в деяких моментах циклічна. Поява «сильної руки» або спустошує власну землю та вмиває власних підданих кров'ю, або змушує тремтіти ворогів і сусідів, роблячи ці два поняття тотожними. У такий період держава «приростає» землями, містами, багатствами, виходячи на певний пік розвитку. Та згодом виявляється, що то був короткочасний промінь світла на шляху до прірви. Після смерти сильного володаря його нащадки часто виявляються неготовими боронити надбане, і це зтягує ще вчора величну державу в безупинний ланцюг мізерних війн та сутичок за великий спадок. Київський літопис теж показує, як князі XII ст. лише мріяли про велич князів минулих днів, а амбіції щоразу мізернішали, аж до того, щоби змогти в союзі з іноземцями загарбати сусідній шматочок такої самої бідної, як і твоя, землі. Велика геополітика, дрібнішаючи, вироджувалась у безперервні сутички будь із ким невідомо за що. Своєрідна боротьба павуків у банці

нишила найкращих людей, зокрема воїнство, яке за умов об'єднання було би спроможне зупинити зовнішні загрози. Ослабла держава, розрізана зонами впливу і територіальними претензіями, ставала ласим шматочком для кочовиків та «цивілізованих» сусідів. Роздробленість і слабка влада, врешті-решт, звели життя кожного удільного правителя до пошуку тимчасових союзів і до постійного перебування в колі ворогів.

І от Галицько-Волинський літопис подає деталізований повчальний позитивний приклад того, як може бути інакше. Данило та Василько Романовичі вижили з допомогою іноземців, перебувши дитячо-юнацький період фактичної позбавленості влади. Та щойно їх було поставлено суто номінальними правителями, вони доклали всіх зусиль, аби якнайшвидше вийти з-під зовнішнього впливу. Головну силу братів сформувала їхня єдність. На тлі довколишніх розбрату і зрад брати об'єдналися і не порушували свого союзу за жодних обставин. Об'єднані війська, але також і думки та бажання перемогли ворогів. Спадщини великого князя Романа не було розпорошено. Оточені ворогами та ситуативними союзниками, котрі часто-густо перетворювалися на ще лютішого ворога, брати гідно продовжували йти пліч-о-пліч. Силою, гнучкістю і хитрістю Данило та Василько боролися з монголо-татарською агресією, бо ж після перемоги Батия 1240 року, коли було вщент зруйновано Київ, для Русі настала доба нових викликів. Данило, перебувши певний час у Польщі й дочекавшись слушного моменту, почав чинити опір степовикам. Дізнавшись про внутрішньодержавні проблеми монголів і про їхній відхід на схід, він повернувся у свої володіння. Відтак швидко відбудував державне життя на території південно-західної Русі, адміністративний і господарський апарат державної влади, а також угамував амбіції місцевого боярства. Брати разом відновили великі міста, зробивши їх своєю опорою. Продемонстрована монолітність влади примусила всі групи руського феодального суспільства середини XIII ст. на деякий час згуртуватися навколо неї.

Через міцний союз нащадків Романа південно-західна Русь стала силою, з якою були змушені рахуватись ординські політики, а географічне розташування

зробило цей регіон Руси форпостом держав, які залишалися поза сферою монгольського контролю.

ВИСНОВКИ

Кожен із творів орнаментального стилю, проаналізований у роботі в контексті виявлення та вивчення образу історії, є самоцінною визначною пам'яткою української середньовічної літератури. Кожен із них як різнопланове текстове джерело залишається перспективним для подальших наукових досліджень із історії та поетики літератури, історіографії, політології тощо. І Києво-Печерський патерик, і «Слово о полку Ігоревім», і Київський та Галицько-Волинський літописи інтерпретують тисячі історичних подій і психологічних фактів, приховуваних за туманом минулого. Ці твори нагадують старовинні фортерці, які вціліли й добре збереглись у горнилі історії та кривавих битв, і, пройшовши крізь віки, змушують нас затамувати подих.

Дослідження з формування образу історії в межах різних жанрових парадигм творів орнаментального стилю передбачило зосередження уваги на «чистій» олітературеній історіографії та концентрацію на вазі того внеску в збагачення знань не лише з історії Руси-України, а й історії світового масштабу. Кожен розглянутий твір орнаментального стилю презентує певний етап і вияв процесу розвитку української історичної та духовної думки.

Вкрай примітивним і явно не на нашу користь було б анальфабетичне сприйняття цих творів як химерного нагромадження імен князів, назв церковів, повідомлень про походи й інтриги з типовими розповідями про те, як князь А пішов смертним боєм на князя Б, посік ворогів, спалив міста і самовдоволений повернувся додому. Ні, ці твори – найкращі зразки глибинного процесу формування історії та самосвідомості нашого народу, частина українського самопізнання. Як дерево не живе без коріння, так і людина не може гідно жити без своєї історії. Знання про життя, побут, перемоги та невдачі князів минулого відлунюють важливим розумінням і самоповагою, якої так бракувало новітнім українцям, котрі сьогодні – волею кривавих воєнних обставин – спраглий пошуків глибокої та живильної історичної основи-аргументації права на власне самостійне буття як нації. Ми маємо велику гідну красиву історію з могутніми

князями, квітучими містами та значним внеском у світову культуру та літературу. І ми маємо спиратися на нашу історію: не для того, щоби сумувати за великим минулим подібно до знавіснілих росіян, а щоб усвідомлювати, що ми були не якимись карикатурними селяками в побілених хатках, яким радянський союз чи інша імперія зла провів електропостачання в печеру, – а гордими працюючими талановитими українцями, котрі впливали і на Візантію, і на інші країни Європи. Маємо знати, що Русь навіть у важкі часи й у стані занепаду ще довго була центром науки, літератури, релігії та політики.

Сьогодні ми відроджуємось і міцніємо у боротьбі. Міцніємо не тільки фізично, а й інтелектуально та духовно. Для цього процесу важлива кожна, навіть найменша, історична зачіпка, а надто такий скарб і розкіш, як українська орнаментальна література. Нам потрібно «чіплятися» за кам'яну дошку для трапези Печерського монастиря, «чіплятися» за печеру святого Теодосія, «вгризатись» у подробиці «Слова о полку Ігоревім», невтомно гортати сторінки літописів. Змістове наповнення будь-якого твору орнаментального стилю дозволяє нам укотре заглибитись у ту множинну мозаїчність деталей, із якої й складається історія.

Часто давні джерела можуть видаватися дещо наївними нам (чи не надміру самовпевненим у, можливо, ще глибшій наївності?), бо ж у них пульсує віра, що історичним процесом керують таємничі вищі сили, змінюючи його в унісон зі своєю волею. Та це не спотворює донесення історії, а переважно тільки додає деталей і барв. Сучасному дослідникові, навіть коли він сам далекий від християнської віри, необхідно ознайомитися з патериковими розповідями й іншими подібними джерелами, бо вони переповнені цікавими історичними подіями та персонажами – не тільки літературними, а й історичними. Якщо дослідник навіть схильний відкинути провіденціалізм повідомлення про те, що новгородський єпископ Нифонт наприкінці свого паломництва до Києва помер за волею Бога та відповідно до Божого задуму щодо нього, – то те, що Нифонт був єпископом, звершив паломництво, захворів і помер, а опісля його поховали в печері святого Теодосія, – це факт. Можна

сумніватися, що немилостивий народ, який грабував і вбивав русинів-українців, прийшов із волі Бога, який вирішив покарати народ Руси за гріхи, – але той немилостивий народ таки існував і лютував, а згадка про його навалу несе історичну цінність і пам'ять.

Твори орнаментальної літератури, напевно, завжди залишатимуться не до кінця зрозумілими, незвичними, недосяжними, наче вони не з цього світу. Кожен герой у них, кожна подія – це цілий космічний простір зі своїм унікальним значенням і системою координат, які лише частково доступні для зрозуміння та помічні для віднайдення правильного шляху в майбутньому. Кожна унікальна пам'ятка орнаментального стилю формує неповторну картину того минулого життя, яке у своїй повноті все одно залишається для нас таємницею. І пропонована магістерська робота була тільки однією з незліченних спроб скласти воєдино літературні пазли великої історії, пізнати істину давніх літописів, патерикових ідей і ліро-епічного лету в небі української середньовічної історії, розкресленому маршрутами Божих задумів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. – Київ: Будівельник, 1982. – 156 с.
2. Білоус О. Чудеса в Києво-печерському патерику // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип. 40. – Житомир, 2008. – С. 216–219.
3. Білоус П. Апокаліптичні мотиви Галицько-Волинського літопису // Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки». – 2022. – № 2 (жовтень). – Режим доступу: <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2022.2.1>.
4. Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3 т. – Т. 2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник. – Житомир: ПП «Рута», 2012. – 428 с.
5. Білоус П. Українська середньовічна література. Монографія. – Житомир: Вид. Євенок О. О., 2015. – 580 с.
6. Білоус П., Білоус О. Києво-Печерський патерик // Білоус П., Білоус О. Українська література XI–XVIII ст.: навч. посіб. для самостійної роботи студента. Київ: ВЦ «Академія», 2010. – С. 89–99.
7. Галицько-Волинський літопис / [упор. і вступ. слово Р. Федорів]. – Львів: Червона калина, 1994. – 255 с.
8. Галицько-Волинський літопис // Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / авт.-уклад. Ю. Ковалів. – Т. 1: А–Л. – Київ: ВЦ «Академія», 2007. – С. 211.
9. Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання; редакції і редактори. – Київ: Вид. АН УРСР, 1958. – 101 с.
10. Голик Р. Лексикон слів, образів і стереотипів Галицько-Волинського літопису: у пошуках моделі // Княжа доба: історія і культура. – 2008. – Вип. 2. – С. 211–218.
11. Гринчишин Д. Київський літопис // Українська мова: енциклопедія / ред. В. Русанівський. – Київ: Українська енциклопедія, 2000. – С. 251.

- 12.Гринчишин Д. Літописи // Українська мова: енциклопедія / ред. В. Русанівський. – Київ: Українська енциклопедія, 2000. – С. 320–322.
- 13.Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – 588 с. (2-е вид.).
- 14.Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т. II. – Київ: Либідь, 1993. – 264 с.
- 15.Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. XLI. – Львів, 1901. – С. 1–72.
- 16.Ісіченко І., Архиєп. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Святогорець, 2011. – 568 с.
- 17.Ісіченко І., Архиєп. Історія української літератури: Середньовіччя. Ренесанс (XI–XVI ст.). – Харків: Точка, 2021. – 639 с.
- 18.Ісіченко І., Архиєп. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. в Україні. – 2-е вид. – Харків: Акта, 2015. – 248 с.
- 19.Києво-Печерський патерик / Дмитро Абрамович. – Київ: Час, 1991. – 278 с.
- 20.Климов В. Аскетизм релігійний // Юридична енциклопедія: [У 6 т.] / ред. кол.: Ю. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 1998. – Т. 1: А–Г. – С. 125.
- 21.Коржовська О. Авторська позиція у Києво-Печерському патерику // Житомирські літературознавчі студії. – 2015. – Вип. 8. – С. 58–69.
- 22.Костомаровъ Н. Лекції по русской исторіи. Часть первая. Источники русской исторіи. – Санктъ-Петербургъ, 1861. – 100 с.
- 23.Котляр М. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – Київ: Ін-т історії України, 1993. – 167 с.
- 24.Котляр М. Київський літопис XII століття [Текст]: історичне дослідження. – Київ: [б. в.], 2009. – 316 с.

25. Котляр М. Константинополь // Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – Київ: Наукова думка, 2009. – С. 42.
26. Кречотень В. «Золота книга» українського письменного люду // Брус М. Розвиток української мови в XI–XV ст. Хрестоматійна частина. – Ч. II. – Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2017. – С. 127–132.
27. Літопис Руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. Мишанич]. – Київ: Дніпро, 1989. – XIV+590 с.
28. Лютко Н. «Слово про Ігорів похід» у дослідженнях Івана Франка та Івана Огієнка: порівняльний аспект // Українська мова та література. – 2007. – № 33–34. – С. 27–32.
29. Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». – Київ: Видавництво при Київському університеті, 1989. – 262 с.
30. Митрополит Іларіон. Слово про Ігорів похід. Пам'ятка української літератури XII віку. – Рівне, 2000. – 231 с.
31. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки: зб. наук. пр. – Вип. V. – Бердянськ, 2015. – 436 с.
32. Нога Г. Явища природи як чинник воєнних дій у Київському літописі // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. – Т. 33 (72). 2022. – № 6. – С. 44–49.
33. Нумізматичний словник / авт.-уклад. В. Зварич; [відп. ред. М. Котляр]. – [Львів]: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – 147 с.
34. Патерик Києво-Печерський / за редакцією, написаною 1462 року по Різді Христовому печерським ченцем Касіяном / упоряд. І. Жиленко. – Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – 352 с.
35. Перетц В. Слово о полку Ігоревім: пам'ятка феодальної України–Руси XII віку: вступ, текст, коментар. – У Києві: З друк. Укр. акад. наук, 1926. – IX+351+6 с.

- 36.Примаченко Я. Провіденціалізм // Енциклопедія історії України : У 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – Т. 9: Прил–С. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 18.
- 37.Савченко О., Білоус П. Християнська символіка в українській середньовічній літературі. – Житомир, 2018. – 220 с.
- 38.«Слово о полку Ігоревім» кінця 80-х років XII ст. за першою публікацією 1800 року // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. – Київ; Житомир: Полісся, 2015. – С. 218.
- 39.Слово про Ігорів похід / переклад М. Рильського. – Київ: Держлітвидав, 1939. – 16 с.
- 40.Слово про погибель Руської землі / Переклав Володимир Кречотень // Давня українська література: Хрестоматія. – Київ: Радянська школа, 1991. – С. 238.
- 41.Толочко О. Замітки з Галицько-Волинського літописання [Текст]. – Київ: Ін-т історії України Нац. акад. наук України, 2005. – 33 с.
- 42.Федорак Н. Аспекти сюжету Галицько-Волинського літопису (до питання про цілісність сюжету літописного твору) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 35. – С. 60–72.
- 43.Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – 262 с.
- 44.Федорович Н. Астрономічні явища в українських літописах і в давній українській літературі // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць / за заг. ред. О. Петрука. – Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. Підстригача НАН України, 2014. – С. 156–185.
- 45.Франко І. Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ» // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 39. – Київ: Наукова думка, 1983. – С. 359–507.

46. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – 511 с.
47. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль: Феміна, 1994. – 480 с.
48. Шевчук З. «Клопіт згадування» або історія в літературі // Слово і Час. – 2005. – № 9. – С. 14–24.
49. Шуміло С. Оповідання про Миколу Святошу в Києво-Печерському патерику: досвід герменевтичного аналізу // Сіверянський літопис. – 2023. – № 2. – С. 91–96.
50. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. – Київ: Веселка, 2000. – 254 с.